

पूर्वो यामादिष्वनेत्याचक्षसन्निकृष्टसुपस्य पूर्वपदार्थत्वेनैवेति
 तादृशसन्निकृष्टत्वे यामाद्यवधिकत्वं पक्षस्या बोध्यते । यामादुच्यते
 दक्षिणैत्यादादिभिः कैलाससन्निकृष्टत्वादिपद्व्यवस्थितोभरत्वादौ । यी-
 द्धात् पूर्वो वसन्तः कृत्वात् पूर्वो ज्ञानाद्युच्यते इत्यादौ तु प्रागभावप्रतिष्ठा
 कोत्पन्नत्वादिपद्व्यवस्थितस्य पूर्वत्वादेष्वन्तर्गते प्रागभावादौ यीदृशादिभिः
 प्रतियोगिताकृत्वम् । घटादन्धो भिन्नः पृथगित्यादौ घटत्वाद्यवधिक-
 मवधिकत्वं प्रतियोगित्वं वा निश्चयकत्वसंसर्गस्य तेन घटनिकृष्टघटत्वाव-
 ष्ठिग्राह्यधित्वाकभेदवानित्याकारकत्वात् बोधः । गृहाद्गृहा मम परा
 काश्याः सैवापरा मम इत्यादौ विप्रकृतत्वसन्निकृष्टत्वव्ययोरैकिक-
 परत्वापरत्वयोरन्वितं गृहकाश्यादिसापेक्षत्वं पक्षस्यार्थः तत्र स्वकथ-
 सम्बन्धः पदार्थान्तरं वा तेन गृहापेक्षया मदन्विषयवन्ती गच्छा काश्या
 पेक्षया मासन्निकृष्टवन्ती गच्छेत्याकारबोधः । परिगृहाद्गुतः अप-
 मृहाद्गुत इत्यादौ पर्यपयेति परित्यज्येत्यर्थः । सत्र धातुर्थस्य साकाङ्क्ष-
 स्तेन गृहात्पदि वैजहत्यादिको न प्रयोगः । आदेहादृक्त्वं आगृहा-
 दुच्यतेमित्यत्राभिधायित्वं मर्यादा वाङ्मोक्षस्येन देहव्याप्तं वासेगृहम-
 र्यादाकमुद्यानमित्याकारकत्वं बोधस्तदुभयस्य निवृत्तं प्राक् । वैश्वेभ्यः
 क्षत्रिभ्यः शूराः शूत्रेभ्यो धनिभ्यो विश्वेभ्यश्च वैश्वेभ्योऽधिक्येभ्योऽर्था-
 वन्तः क्षत्रिभ्यः शूत्रमनाधिक्यमन्वन्तो वैश्वेभ्योऽर्थः सजातीयाधिक्यव्यये
 क्षत्रिभ्योऽपि पक्षस्याप्यनुशिष्टैः शैर्वादेर्वैश्वेभ्योऽधिक्यत्वं च वैश्वे-
 शैर्वादिमात्रवृत्तिसंस्थासामान्यनिकृष्ट भेदप्रतियोगिताकृष्टदक्षीभूत-
 जातिमत्संस्थापर्याप्तप्रधिकरत्वं तन्मैत्र्यप्यर्थात्पुंसंस्थासामान्यनिकृष्ट-
 भेदप्रतियोगिताकृष्टदक्षीभूतजातिमद्भूतत्ववत्तन् न तथा वक्ष्ये-
 मेव शैर्वा मस्य च शैर्वाद्यमेव ततः स शूर इत्यादिरेयेत्यतश्चोक्तः
 तदुभयशैर्वाभ्येः पर्याप्तसंस्थाकृष्टत्वयोरप्रसिद्धेः । इदम् बोध-
 निवृत्तवैश्वेभ्योऽधिक्यत्वं वैश्वेभ्योः प्रकृतिसम्बन्धादितरभागः

तद्वत्तरे ह्यत्रा वक्ष्यन्ता प्रतिपाद्यतइति । चैवस्य भवे वक्ष्यन्ता तत्रा
 स्वटिपस्य चैवद्विजनिज्जादौ तत्तस्य समवेतत्वादिकं धानिचिन्तयते-
 नैव वक्ष्यन्तः सम्बन्धेन तद्यत्ने चैवस्य वरधने नैव चैवद्विज्जादे
 रजोमवापत्तेः सम्बन्धेनानुगतस्य दुर्भवात्वात् ।

विशेषस्य सौतरसामान्यकारणप्रत्ययत्वं निर्धारणं यच्च तन्मूर्ति-
 न वक्ष्यन्तः सामान्यतन्निष्ठप्रत्ययोः स्वयदोपात्तत्वात् किन्तु विशेषान्ता-
 त् कादृशं च विशेषस्तत्प्रतिपाद्यतइति विवेचयितुं शक्यम् । का-
 दृशत्वं भेदप्रतियोगित्वं तत्राच नराणां क्षत्रियः शूद्रतमस्तत्र
 क्षत्रियस्य नरविशेषतया वक्ष्यन्तः न क्षत्रियान्तेन विविक्तस्य तत्
 प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरात्वात्किन्तुधेयत्वसंसर्गस्य भेदेऽन्यत्र
 तस्य क्षत्रियान्तेन नरावच्छिन्नकृतिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूद्रतमे
 शूद्रतमस्य च क्षत्रिये तादात्म्येनान्वय इति क्षत्रियान्तेन नरावच्छिन्न
 कृतिकभेदप्रतियोगित्ववच्छूद्रतमाभिन्नः क्षत्रियवत्त्वाकारकत्वाच्च बोधः
 क्षत्रियान्तेन नराधेयताभावेन भेदेऽन्यत्र नराणां क्षत्रियः सुन्दर-
 त्वमि प्रयोगात्ततेः क्षत्रियान्तेन कुलधननरनिकभेदप्रतियोगित्वस्य सुन्दरे
 क्षत्र्यात् इवच नरावच्छिन्नकृतिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूद्रतमे बाधा
 दुक्तवाक्यस्योपपत्तिरतः वक्ष्यन्तेन क्षत्रियान्तेन तत्प्रकृत्यर्थो
 नरो विवेचितः । यच्च घटाणां क्षत्रियः शूद्रतस्यमि स्यात् क्षत्रियान्ते
 घटावच्छेदेन शूद्रभेदस्य क्षत्र्यादिति बाधः राहो । शिरःशिरादिवि-
 भक्तौ क्षत्रियान्तेन तत्प्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य वक्ष्या बोधात् ।
 यच्च संख्यासुबर्गस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वानियमात् क्षत्रियान्तेन वक्ष्य-
 तस्य प्रकृत्यर्थनरे प्रकारत्वायोगइति बाधं संन्यासतादौ क्षत्रि-
 यादेव तादृशत्वात् प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । यच्च नराणां क्षत्रियो
 प्रत्यनित्वमि स्यात् क्षत्रियान्तेन नरावच्छेदेन द्विजाधवच्छिन्नप्रकृति-
 योगित्वात्तमेव क्षत्र्यादिति बाधः प्रत्ययानिनिष्ठे प्रत्ययि यच्च

भाष्यविशेषाभेदप्रतियोगित्वस्य बोधने निर्धारकवक्तृत्वात् स्वार्थ
 स्थात् यद्यपि भेदः प्रतियोगित्वस्य स्वयमेव निर्धारकवक्तृत्वात् कृत्रिम
 शब्दे नैवापेक्ष्यमित्यस्य कृत्रिमस्य वक्तृत्वभेदे तस्य च नरे नरस्य च
 पुनर्भेदे पुनर्भेदभेदस्य प्रतियोगित्वेऽप्युपपादेन कृत्रिमपदस्य नरत्वान्वित्त
 वृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य मूर्तरतमेऽप्यवसम्भवात् तथापि कृत्रिमा-
 दित्वासाधक्यायस्य कृत्रिम्यादेस्तादृशकामोत्तरविभक्त्यर्थेव भेदे-
 सामान्यस्य कृत्यवृत्त्यात् नरपदोत्तरवक्तृत्वे तदन्वयासम्भवात् कृत्रि-
 मान्वयं विजिहमेव वक्तृत्वात् नरत्वतामानं नच नरस्य कृत्रिमः मूर्त
 इत्यपि स्वात् याजिपादस्य याजिः मविनइत्यनेनान्वयमपि स्ववचनस्य
 निर्धारकार्यत्वे कृत्यभावात् कृतएव इन्दुः सामासिकस्य चेति
 गीतयि सङ्गच्छते स्ववचनभिन्नयोरेव यहीसतमोचकानिर्धारक
 बोधकत्वकृत्यमितिलीकारादा । ननु पायःपृथिव्योर्जसं खो हवति-
 त्वादो जलभिन्नयोः पायःपृथिव्योरप्रसिद्धा पायःपृथिव्युभयवृत्ति-
 भेदप्रतियोगित्वस्य खो हवति बोधेन च जलान्धपायःपृथिव्युभयत्वाव-
 षित्तवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वः खो हवतो बोधासम्भवाः । नच दिवह
 इन्दुोत्तरनिर्धारकवक्तृत्वात् नरत्वतद्वृत्तिभेदप्रतियोगित्वमेवार्थः तत्रिजिह्वे
 चान्तरविभक्तिकपदोपात्तत्वेन जलान्धत्वादेः वक्तृत्वान्तरस्यान्वयाः
 तथाच जलान्धो यः पायःपृथिव्योरन्तरवृत्तिकृत्य भेदस्य प्रतियोगि
 त्वं खो हवति वत्तैतद्वेति वाच्यं तावतापि पायःपृथिव्युभयतादात्म्यस्य
 नचे बाधादुक्तवान्मस्य योऽयतातादवस्थात् पायःपृथिव्यौन्तेभज्ज
 निष्ठाशयेमेव निर्धारकवक्तृत्वाकादात्म्यवाचित्वात् घटतद्विज
 कोषंठः कम्पुजीवादिमानिज्यायै घटतद्विज्ञान्यतरत्वाप्रसिद्धा ता-
 दवस्थान्तरवृत्तिभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वाचेति चेन्न इन्दुोत्तर-वि-
 ङ्गारवक्तृत्वात् धर्मातसंख्यैक्येऽपि प्रत्ययेन तन्निर्णयैकपदोपात्तत्वेन
 वक्तृत्वस्य जलान्धत्वस्यनिर्णयभेदस्यान्वयेन सर्वसामान्यतयाव-

एकितोमन्त्रो नो ह्यदिच्छादौ वचमिदो यः पाद्यः पृथिवीधर्मोऽसंख्यो
 नवस्यस्वावच्छिन्नकृत्तिभेदप्रतियोगिसखे वाभिन्नं पाद्यः पृथिवी
 धर्मोऽसंख्योऽन्वयोजनमित्यन्वये बाधकाभावात् पठ्यतमवतरीं शतः
 कञ्च योवादिमानित्वादावप्युक्तमित्येवान्वयधीः । इदम् बोधं वक्तुं
 हेतुविधेययोक्तादासोऽनान्वयबोधसामयी तत्रैव निर्धारकवृत्त्याभेद
 प्रतियोगित्वमर्थः यत् तु सम्बन्धान्तरेण तत्तात्पर्यताभावप्रतियोगित्व
 मतोभराणां क्षणिये शैर्ष्यमित्यादौ क्षणियान्तरत्वावच्छिन्नकृत्तिप्र
 त्यायनाभावस्यैव प्रतियोगित्वं शैर्ष्यादौ प्रतीयते ननु तादृशभेदस्य
 नराणां क्षणिये कथमित्यपि प्रयोगाप्रप्तेः । नराणां मध्ये क्षणियः मूर्त
 इत्यादौ तु निर्धारकक्षणिये मध्येऽव्यवस्य तदर्पकवृत्त्या सह
 सम्भेदे हेतुनेत्यादास्मि नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु क्षणियः मूर्तइ-
 त्यादौ निर्धारकसप्तमीस्योऽप्युक्तदिशेवान्वयो वृत्त्यः । यत् नराणां
 क्षणियः मूर्तमवस्थादौ तादृशः शिरइत्यादिवाभेदस्य वृत्त्यर्थका-
 दात्मं वा तथापि नराभिन्नक्षणियत्वावच्छेदेन मूर्तमवस्थाभेदकत्वं
 बाधार्थेन नराणां क्षणियोऽन्वयमवस्थादिकोऽपि प्रयोगः नराभिन्न
 क्षणियत्वावच्छेदेनान्वयभेदस्यासत्त्वात् नरा नराणां वाचकः पशु-
 रित्यादिकः कीदृशे पश्वभेदसत्त्वेऽपि भाग्यभावेदस्य शिरइदिति
 तत्तुल्यं नराणां क्षणियः प्राणी क्षणिकाणां नरः मूर्तइत्यादिवाच्यस्य
 दुर्ज्वारताप्रप्तेः । केचित्तु नराणां क्षणियः मूर्त इत्यादौ क्षणिवान्वयो
 नरः मूर्तमिदो नराभिन्नः क्षणियश्च मूर्तइत्येकमन्वयितावच्छेदक
 धर्मावच्छेदेन द्वियमूरीकुर्वन् भेदमभेदश्च निर्धारकक्षणियवृत्ती
 सप्तमीरर्धमाहक्षणियं नामार्थमुक्तविशेष्यतावयवोपे नान्यः
 प्रथमान्तरापरिभाषा परित्यागाप्रप्तेः सप्रत्यक्षार्थावच्छिन्नस्यैव संस्थाप्य
 सत्त्वस्य शब्दान्तरार्थेन सप्तान्वयस्य त्वत्प्राप्तेन वृत्त्यर्थे केवलाभेदे
 मूर्तावेव श्रययोगितावेत्याकां विचारः ।

विशेषो घटः सन्तुष्टमयः स्वघटिके चादिह्युमित्वादेः दैहिकसम्बन्ध-
वच्छिन्नेवाधेयत्वं काचित्कादिसंसर्गावाचिष्यन्दासमभिधायितसत्तम्या
बोधयते तथैव तस्याः साक्षात्कृत्वात् अन्यथा क्रियायां मूर्तान्तरा-
भा पटत्वमित्यपिप्रयोगापत्तेः क्रियादावपि काचित्कादिसम्बन्धेन घट-
त्वादेर्नितिसत्त्वात् घटे कालिकेन दिक्कृतेन वा सम्बन्धेन घटत्वनि-
श्चये तादृशसम्बन्धाविशेषेन समभिधायित्वैव सप्तमी स्वस्य काच-
त्वान्तर्भावेन अस्तिमङ्गः शरदादिशब्देभ्यः सप्तम्याः कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य बोधनाय कालभावयोगः सप्तमीति विध्यन्तरमपि
सङ्गच्छते अधिकरणसप्तम्या तदनिर्वाहत् तद्याच शरदि पुष्पनि
सप्तम्यादित्यत्र शरत्कालवृत्तिर्यः पुष्पोत्पादस्तदन्तः सप्तम्यादित्यर्थः ।
पुष्पतेकत्वादित्यस्यैव कर्तृत्वस्य तिङोपस्थापनात् तथैव तिङर्थे कृत्
प्रतिवेचिनेत्यत्र सप्तम्याधेयत्वस्याप्यवादतयव प्रकाशदेः शरत्कालीन
पुष्पस्य वसन्तयवच्छेदेनोत्पत्तिमन्वेऽपि शरदि पुष्पनि प्रकाश
इत्यादिको न प्रयोगः । शरदि पुष्पनि मङ्गिन्यद्वयमिदं कालिकस-
म्बन्धः । शरदि सुन्दरचन्द्रमादित्यादावपि शरदादिकालवृत्तित्वबोधित-
सप्तमी कालसम्बन्धः । शरदि पुष्पनीत्यत्र कालसप्तम्या उत्पत्ति-
रर्थास्तिद्वयकारणमन्तर्त्तं तद्याच शरदुत्पत्तिकस्य पुष्पस्यादभवात् सप्त-
म्यादित्याकारण्यं बोधयति तु प्राचक्षान्धम् ।

मोक्ष दुग्धमात्राग्राह्यतद्व्यवसायभेदान्वयसाक्षात् कालार्थक-
कृदन्तर्व्यवसाय तदुत्तरभावसप्तम्याश्चादृशकृदन्तर्भावमप्रवृत्तिनिमित्तो-
भूतं वर्तमानकालवृत्तित्वमर्थः प्राचक्षान्धमित्यादाविव प्रकृतेऽपि शब्द-
बोधतावच्छेदकत्वेन तस्य भावत्वात् तद्याच गवाभिधायानां वर्तमाना-
वृत्तकर्मणां सम्बन्धनिवर्तमानकाले व्यागतइत्याकारण्यं बोधः अर्था-
तत्कालवृत्तिरेववर्तमानकाले सम्बन्धनि तत्काले व्यागतइति तु शचि-
तार्थः सर्वसाधारणस्य वर्तमानत्वस्यासत्त्वात् मोक्ष दुग्धमात्राग्राह्य

इत्यत्र अक्षयिज्ञानं वर्तमानार्थसमर्थित्वेतिदोहमन्त्रार्थं सत्यमिति
तत्तत्कारणे श्रेष्ठं रोगमन्त्राणां तद्वत्त्वं अत्रां विद्यमानं प्राज्ञमन्त्रप्रति-
बोधिदोहमन्त्रार्थं सत्यमिति तद्वत्त्वं चान्ततद्वत्त्वाकारः । यद्येव
मेव्याजतद्वत्त्वादौ वर्तमानमन्त्रस्य मन्त्राधिकृतत्वाभावेऽपि यथा
कथञ्चित् सत्यमित्यन्तमेव । अतोऽनेन चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे
न्याये । भूतपक्षे च विशेषेण पिबन्तु र्भवेति निर्भयेतित्यादावप्युक्त-
दिशैव भावसत्त्वमर्थो बोध्यः । प्राक्कारिकं सत्त्वमपि न कारा-
र्थसत्त्वत्वं कारार्थकप्रत्ययान्तदृष्टपदादिकं न तदर्थकसत्त्वत्वात्
तैवेव प्राक्कारेण वर्तते तैवेव दृष्टपदेन मन्त्रतीत्यादिकेन प्रयोगः
कोऽर्थं नैवस्य ज्ञेयं तिष्ठतीत्यादौ लोकाद्यभिप्रायं मैत्रीवातीमत्यादेः
आद्ये तिष्ठतीत्येवमन्त्रस्याभावे कारकसत्त्वमर्थोऽतएव दृष्टपद
वर्तमानमन्त्रोभावावधार्योपायः । निवृत्ताद्यां भावसत्त्वमर्थोऽतएव
दृष्टपदेति ननु नामार्थं तथैव साक्षात्त्वात् अतएव घटादेर्दुष्मान
अवाधिकद्वयवर्तमानमन्त्रप्रतिबोधिं श्रेष्ठं दुष्मानासु घटइत्यादि
शेषं प्रयोगः । यत्तु श्रेष्ठं दुष्मानासां तद्वत्त्वादौ पूर्वमन्त्राः सप्तम्याः
कर्मत्वं परस्यासु कारकमित्यं ज्ञानमिति तदा भावविहितत्वावर्त-
नानादिकाकलां तादृशकार्यत्वेन श्रेष्ठमन्त्रवर्तमानदोहमन्त्रा-
द्वयां प्रतिमानिज्ञाकारकात् बोध इति तत्तत्त्वं श्रेष्ठमन्त्रमर्थे
श्रेष्ठस्यावकाशपक्षः भावज्ञानासां गुरुत्वनिमित्तात् श्रेष्ठं दु-
श्मासु इत्येवौ क्षीणिकृत्यनुपपत्तेः श्रेष्ठं तैवेव दुश्मासां तद्वत्ति
मन्त्रासु तैवेव दुश्मासां तद्वत्तिप्रयोगपक्षोऽर्थज्ञानासां कर्तारि-
क्षतीवात् मन्त्राद्ये कृत्वाद्यत्वात् सप्तम्याः कर्मोद्दिवाचिताया
मन्त्रादिरूपत्वेन प्रमाणाभावात् श्रेष्ठं वाणीयं मन्त्रतीत्यादौ कर्म-
मैत्र्यादिदृष्टं दृष्टमन्त्रेभ्यो विद्यानार्थमिति दिक् ।

इतोः कर्मसामुदायस्य प्राप्तमर्थं तु वेत्तमीति । अतुर्वीर्यादिना

[illegible]

तदेवं सामान्यतोविशेषतश्च सुखं विदुषः कामप्राप्तां निश्चयं लभ-
यति विभजते च ।

क्षेत्रप्रयत्नात् नान्येनैव बोधनात् ।

प्रत्ययाः सार्वभौमिकानि केवलानि च सन्ति ।

[illegible]

ननु चेन्नः वयस्योद्यादौ प्रथमतस्तान्त्रिकं तत्त्वविज्ञानं चेन्नह्ये
देवतासामर्थ्यादप्युक्तं संस्कारादिभिः स्वस्वभावात् तेषामेवैव

अथवा इत्यादयश्च येनैव निपातेनोपस्थितस्य द्वित्वादेर्येनैवादावगु-
भवात् । नच इत्याद्युपस्थाप्यधात्वर्थान्विशिष्टत्वादेर्विशेषविशेषात्मक-
बोधं प्रत्यक्षं तत्सादिसमानवचनप्रथमान्वयान्नोपस्थाप्यत्वं तन्वैक्य-
यत्नतः यत्नानि वा यैव इत्यादितोऽपि यैवादेः प्राककटंत्वादेरन्य-
बोधायतेः तथाभोक्तृत्वमेति कर्तृत्वसंस्थावाच्यमयधीरेव न भावना-
विशेषश्च तद्विः स्थायसंस्थाबोधकत्वस्य वाच्यत्वादिति व्यर्थं द्वित्वाद्य-
नवविशेषक नामार्थे तत्सादिना भावार्थविशिष्टत्वाद्यर्थान्वयबोधने तत्-
समानवचनान्वयान्नोपस्थाप्यत्वस्य तत्त्वत्वात्तदवशिष्टनामार्थं नु तत्सा-
दिना तादृशत्वाद्यर्थबोधने प्रथमान्वयान्नोपस्थाप्यत्वान्वयस्य तत्त्वत्वादत्त-
द्वत्तत्त्वं तच्च अन्वयः सत्यं त्वच्चाहं अन्वयमइत्यादि सुमपक्षानाद्युक्तमे-
व प्रत्येकक्रियान्वयस्थले सुखाख्यातयोर्न वचनैक्यादरः अत्र वाक्यातस्य
द्विवचनादेर्द्वित्वादिव्याचकत्वं तथापि तदेकवचनस्य नैकत्ववाचित्वं
मानाभावात् सुप्रमेकत्वात्तत्त्वग्रहदशायां तिपा यैवादावैकत्वानु-
भवस्य सन्दिग्धात्वादन्वया तद्विः कटंत्वाद्युपस्थाप्यधीदशायांमपि यैवः
यत्नतीत्यादितः प्राककटंत्वादेर्यैवादावन्वयानुभवानुरोधेनाभिहि-
ताधिष्ठातोऽवचनमायाः अपादेर्नैव कटंत्वादिव्याचितायतेः नचास्या-
नैकवचनान्येकत्वशक्त्यान्येकवचनत्वादित्येवमनुमानं मान मध्यमैक-
त्वात् समुदाहिसप्तान्यतमत्वं सुखामत्वादिसप्तमां प्रत्येकं वा धर्मस-
ंवेष्टातिगुरोः आदितिवादिसप्तवृत्त्यतमत्वस्थस्यैकवचनत्वस्यैकत्व-
शक्तत्वात्तद्वैकत्वात् सुखादिप्रत्येकरूपेण चातादुपस्थिताया रवैक-
त्वादिसंस्थायाः शब्दमतावनुपवेशाच्च । यस्तु केवलादपि यत्न-
तीत्यतः प्रत्येकत्ववाचिस्तनुभवादास्यानैकवचनस्यापि संस्थावाचित्वं
शक्त्या निरुद्धकत्वमया वा तिपा कर्तुं यत्नस्यापनादिति तत्तुल्यम्
आख्यातस्यैकत्वशक्तिवादित्यामपि भावार्थान्विशिष्टत्वाद्यर्थान्वयबोधने स्थाय-
संस्थाबोधकत्वान्वयान्नोपस्थाप्यत्वात् अन्यथा यैवः यत्नतीत्यादीं सुधा

चैत्रादौ तिथा च पञ्चम्येकत्वबोधनेऽनुभववाचितस्य द्विविधैकत्वभावेन
दुर्गादतामसो । अस्तु वा तत्र यथातथा तर्थापि मत्स्यखीयमित्त
लङ्घयित्वादेवोक्तं विबुधावित्यादौ सप्रत्यक्षमभिज्ञेऽपि मत्स्य
खीप्रभृतौ सुप्तो विद्यादिबोधकत्वात् । तस्यामतिव्याप्तिदेवातो
निवृत्त्युक्तइमाह ।

इत्युद्धार्युतसार्थावच्छिन्नार्थविशेषके ।

शब्दे सार्वभौग्यो वा प्रत्यवच्छिन्न इति सूतः ।

तिमाशाः साक्षीतिशतं पदार्थान्तद्विशिष्टसार्थावच्छिन्नत्वमादि-
ताकशब्दं प्रति स्वरूपयोग्याः पञ्चैवेव गच्छतीत्यादितद्वयं पचति
चैत्रो गच्छतीत्यादितो जातपि पञ्चत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकान्वयमतेरनु-
पादात् धात्वर्थवच्छिन्नसार्थविधेयताके तत्पुन्ययोग्योमस्य चान्वय
बोधे तिष्ठः स्वरूपयोग्यत्वादित्यत्र चैत्रो पचतीत्यनेव चैत्रो न पचति
पण्येन पचतीत्येत्यादौ निपातार्थे निवेधादौ विधेयतायामेकत्वेन
तिष्ठत्वं स्य सत्यादेर्नान्येन तु सर्वत्र चैत्रः पचति पुनरुक्त्यादित्ये-
त्रादौ एकत्वरुत्वादेरबोधत्वात् सुवाच्यास्तु प्रत्ययाः पीतः पाराशर्य्यः
वाचकः प्रिपक्षत्वा पुनरुक्तित्वतीत्यादौ प्रत्यक्षवच्छिन्नैसादाकाशा-
पत्यादिस्तार्थैरवच्छिन्नपुनरुक्तादिधर्मिताकत्वं शब्देः स्वरूपयोग्या-
त्वादयस्तु निपाताः पदार्थान्तद्विशिष्टसार्थावच्छिन्नविधेयताकबोधं
प्रत्यसमर्थाव्यपि न प्रत्यायाः ।

यो यः शूद्रस्य पचति द्विजेऽहं सोऽतिनिम्बित इत्यादौ पीण्या-
दिसमभिषाहारात् यदि शूद्राग्रपक्षविज्जत्वाद्यवच्छेदेन निम्बित-
त्वादेरन्वयबोधोक्तनिवृत्तेरसम्भवापत्तिरतथाह ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य विशेषत्वेन बोधने ।

समर्थः सार्थकस्य शब्दे वाक्यान्तमुच्यते ।

धात्वर्थवच्छिन्नसार्थव्यतिथिवताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो वाक्यान्तं

तदेव च विहितवर्णनशब्दे विहास्यावयोः शर्थावावात् । यावत्तत्र
 खेत्तादेः शार्त्तार्थे नैव विहितस्य शार्त्तकर्मत्वस्याभिधायकः सकृदपि
 कोनतु धात्वर्थेन विहितस्य चेन्नः शब्दतोत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य
 शब्दस्य विधेयत्वात् नोपपन्नमपि नानघातु न शार्त्तस्य नैवः शब्दस्य
 इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य शब्दस्य न विधेयत्वं किन्तु कर्तुं देव
 कृतां कर्मिणस्तत्त्वादन्यथा धात्वर्थावच्छिन्नस्य शब्दस्य कर्मत्वमेव स्यात् स्यात्
 ननुः शब्दकर्मत्वादिकं बोध्यमिति प्रातिपदिकार्थयोः प्रसृत्यैव नैव
 भेदेनाश्वत्थानुत्पन्नतया कर्तुं कर्मत्वमेव बोध्यादावन्वयायोपपन्नः शब्दं प्रकृतं
 काण्डरत्नादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिति इयं विधीर्मे
 खादौ च शब्दादिभेदादिरेव विधेयत्वेनानुभासते इति न तेजति
 प्रसङ्गः । अनेदं तच्छब्दम् । जीवन्मोक्षादिनित्यकर्मजन्यं शब्दत्वमेव
 तिष्ठः शब्दतावच्छेदकं ननु चेत्प्रयोजनकत्वस्य विधीर्भावात् उक्त-
 त्वस्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रकृतित्वं 'वेत्तानिर्वृत्तिरित्यादितोऽपि
 व्यापारानुक्तप्रयोजनस्य प्रतीतिः तिष्ठर्थकतो च धात्वर्थस्य तं करोमीति
 प्रतीतिरित्यात्मनः साध्यत्वात्त्यनिश्चितताप्रभेदस्याहिशिष्टं कर्त्तव्यप्रय-
 ोजनप्रयोजनमनुकूलत्वं वा संसर्गसम्बन्धतया भासते तथैवसाक्षात्कृत्या-
 दितोऽत्रत्यादिमोऽपरनिवृत्तिदशायां शब्दतोत्यादिको न प्रयोजः तत्र
 निवृत्तावच्छेदकताप्रतीतिरपि प्रयोजनमेव तिष्ठः शब्दतावच्छेदकं ननु
 प्रकृतित्वं प्रयोजकतः यावत्प्रतीतिरिति प्रतीतिः नहि प्रकृतित्वमेव
 कृतित्वं वाचे विदुषोऽस्मिन्त्यस्यैव वाचे प्रकृतोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य
 वाचं करोमीत्यतोऽपि नैवैकस्यस्य सर्वसिद्धत्वादिशङ्कतौ राज
 प्रयोक्तव्यस्य प्रकृतित्वस्य वाचादीन्तरः करोतीत्यादिवाच्यस्य योग्यत-
 यात्वात् विविङ्गित्वात्तत्त्वात् मुख्यः समुदायमोऽपरप्रयोजनमपि न
 तदुपपन्नप्रयोजनान् अतएव नानुत्पत्तिरित्यादिको न प्रयोजः ।
 नचैवमीन्तरः प्रयोज्यमपि स्यात् तस्यापि धात्वानुकूलप्रयोजनत्वादिति

वाचं तिस्र्यर्थज्ञतेरवच्छेदकत्वेनैव संसर्गस्य नामार्थोऽन्यत्रस्य चतुर्थस्य-
त्वादङ्गुली पञ्चमीत्यादिप्रयोगस्येष्टत्वादन्वायव्यविनिर्वाणस्यैव कालस्यैव
साहचर्यतिष्ठत्युक्ततेः संसर्गस्यैव धात्वभावाच्च निश्चयप्रवृत्त्यावृत्तस्यैवानु-
वृत्तत्वविशेषस्य तिस्र्यर्थज्ञतेः धात्वर्थस्य संसर्गत्वनिश्चयाभावात् । ईश्वरो
जानातीत्यति रयोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमन्त्रमात्रप्रतीतेः सत्त्व-
भावित्वे चैवोद्गीनातीत्यादाववच्छेदकत्वे बुद्धिरवशात्तते पटोभासत्वा-
दद्यादौ देशिवाश्रयत्वे नञ्प्रतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे तिष्ठे निश्चय-
वाक्यत्वा छतिमवदान्तरत्वात्वादेरवच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नेऽपि निष्ठा शक्ति-
रेव वृत्तादिकव्यवहारः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको ननु क्षान्तेच्छादेरपि
प्रमाणाभावादतः कस्योजानातीत्यादिको न प्रयोगः । प्रामाण्यैव वा
वीतिरवशिष्यति । प्रश्नः कतति स्यन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्व-
मेव तिरङ्गानुभासते ननु तदनुभूतानुवृत्तत्वादि येन छतितुल्य
चरोरेव तेष्वपि तिष्ठः शक्तिरापद्यते । पटानां शक्तं पतनीत्यादौ च
प्रत्यक्षार्थस्यैवकदेशस्यैव प्रत्यक्षसंख्यायां बहुवचनार्थात्तदेवयात् संख्यायाः
प्रत्यक्षादिसमवायित्वविदहेऽपि न कृतिः पटानां शक्तं संख्येयाद्यनु-
रोधेनैव कलादेर्गुणवाचित्वसम्भवात् ।

ननु ज्ञात्यादिकं भाष्यात्स्यार्थः किन्तु जातः संख्या च तयोः
प्रकारान्तरावस्थत्वात् तैवः पक्षसि रयोगच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव
वाक्यत्वादेः छतिमन्त्रवाच्यत्वादिसम्बन्धेन तैवादौ प्रकारत्वात् तैवः
धर्मोत्पत्त्यादितेतैवादेः धर्मत्वादिना तत्त्वज्ञः पञ्चमीत्यादौ तत्त्व-
ज्ञातेः धर्मत्वादिना संसर्गस्यैव प्रकाशवन्त्येव धात्वर्थस्यैव धर्मिणि
नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽन्यत्रान्वेन तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य ।
नचैव ज्ञानं तैवइत्यादितेऽपि बोधकस्य धात्वर्थस्यान्यत्वंसम्बन्धेन
तैव धर्मिण्यन्यत्रप्रसङ्गात्तैव ज्ञानादिपदस्य बहुवचनकामतया तद-
र्थस्य नामान्तरार्थे भेदेनान्वयस्यान्यत्रत्वादिव तदसम्भवात् इति

प्राभाकरः । तदस्य धात्वर्थान्वयिसार्थकत्वं तादात्म्येन चकार । शेष-
 स्वाप्यवर्तमानत्वाद्यनुभावकत्वप्रत्ययेः सत्यादेस्तिप्रत्ययं विना तद-
 नुपपत्तेः स्वस्यधातिप्रसङ्गात् । नच प्रकृत्यर्थस्य तिङ्गं सार्थवत्-
 मानत्वाद्यनुभावकत्वनिवृत्तः प्राक् निव्याद्य क्रियास्यरत्नासङ्गेऽपि
 पुनरप्येव प्रचतीतिप्रयोगापत्तेः । तदानीमपि प्राक्स्थानुक्तं मानत्वात्
 तिवाद्यन्ताधात्वर्थस्य प्राक्सादेर्नानसत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमाप्यस्य
 नाङ्गेऽर्थे साक्षाद्भावमिवमिति चेत् किं कारुस्यापि तिङ्गर्थत्वप्रत्या-
 ख्या संसर्गविधयेन तस्य कल्पत्वात् प्रचतीत्यादितोवर्तमानत्वादि
 प्रकारव्यपत्तीतेरानुभाविक्तत्वात् । किञ्च धात्वर्थस्यैव सत्यादिसम्ब-
 न्धेन चैनादावनुभावेन प्रचत्यपि चैवे मयं प्रचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः संयोगो
 नादिसम्बन्धेन प्राक्सादभावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्नयनिवासक-
 त्वात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्राक्सादभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुमर्थकत्वात् ।
 इतेन मङ्गलमते प्रचस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैवास्त्यनेन
 चैनादावनुभाव्यतइति तत्तेतिङ्गर्थत्वाभावादुक्तस्यप्रथमसम्भवीत्यपि
 प्रसङ्गः कस्यस्य धात्वर्थत्वे संयोगोऽनुवर्तितवकृतिर्मुक्तोऽनेनान्वित-
 इत्यादिप्रयोगापत्तेः च नहि भावसत्तामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् ।
 ननु यदि सार्थकत्वं त्वस्य चाङादिना वर्तमानत्वमनुभावेन इति
 निवृत्तः कर्त्तृ तर्हि केवलात् प्रचतइत्यादितः प्राक्सादेर्नानसत्त्वचरी-
 दिति चेत् कश्चमाह तत्राप्येकवदोदात्तत्वेन कर्त्तास्थितोपस्थापितो
 कर्त्तृत्वस्य वर्तमानत्वस्यान्यथा । इवान् परं विशेषोक्तं कर्त्तृ-
 विहितेन चटा धात्वर्थस्य विहितत्वेन कर्त्तृविहितेन तु तस्य विहे-
 त्वत्वेन सार्थकत्वं त्वमनुभावेन तथैव साक्षाद्भावत्वात् इतेन चैवेन
 पक्षमिच्छादाविव चैवेन पण्यते इत्यादिपि तृतीयस्यैव कर्त्तृत्वमनु-
 भावेन नवास्त्यनेन तिङ्गर्थत्वेधात्वर्थविशेषत्वनिवृत्तमिति दीधिति
 कल्पतमप्यवारेणम् एकवदोदात्तत्वेन सार्थकत्वं कर्त्तृत्वे अन्तर्धान-

सर्वेति चकारेति च मान्यत्वबोधकतया सुवर्णकृतौ तदन्वयात्कृत्यात्
सुवर्णे तिष्ठत्यान्वयस्यादृष्टचरत्वाच्चेति ।

शब्दिकात् चैवः ध्वनीत्यादितः धाकादिप्रतिपत्तये च तत्त्व-
भेदेनापि नैकादेवत्वस्यानुभविकज्ञात् कतिचित् कर्त्तापि तिष्ठत्यः
कृतित्वमपेक्ष कर्त्तृत्वस्य मुख्यत्वात् तदास्यातस्य अन्वयान्वयेद्वयमिति
सु रिक्तं वचः अकारान्वयेदके अकारावाहव अकारान्वयेदकेऽपि
अकारसत्त्वमपे तदुच्यतेत्यादिधित्वरत्नात् एकैवात्मविकृतानामवका-
शवीनां अन्वयत्वमपेक्ष निश्चिन्तात्मनामेव कर्त्तृत्वेन अन्वयायां विव-
रीतत्वाद्यथा । नच कर्मभुवनजनकतया संज्ञेति तत्त्वस्य अन्वयप्रकाश-
मेव तिष्ठानसिद्धं कर्त्तृत्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारेणैव
संज्ञेतस्य तथाप्यन्वयावादीश्वरेत्यायाः सदर्थानुगाहितनियमादन्वया-
कर्त्तृभुवनसत्त्वावोक्तत्वादेव तिष्ठां कर्त्तृत्वशक्तत्वसम्भवे ज्ञान्येयत्वा-
कर्त्तारि मुख्यत्वान्वासास्येभ्यस्तत्प्रतीयतापत्तेः । अथैव घटपद-
स्यापि कल्लादिना घटाद्यन्वयानुभावकत्वात् तत्प्रकारकनिष्ठा-
संज्ञेतत्त्वत्वेन तदपि घटपदं स्यात् न स्यात् घटपदं घटे न शक्य-
मिच्छादिस्ववहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदमित्यस्यैव घटानुभावक-
तया नित्यसंज्ञेति तत्त्वस्य घटपदमिच्छात् इत्याख्यातं न कर्त्तृत्वशक्तमित्येवं
अवधारस्यासत्त्वात् प्रत्युत साधिकादिप्रामाणिकैस्तैः कर्त्तृत्वशक्तित्व-
साधकत्वात् । इति च मुख्यत्वस्य नैकादेगुं यद्वशस्तत्त्वमपि व्याख्या-
तम् । यत्तु यस्य नास्तेऽर्थे विशेषत्वेन तिष्ठा कार्यः कर्त्ताभु-
भावकते तस्योत्तारपत्त्यात् प्रथमान्तत्वमपेक्षितं यस्य च नास्तेऽर्थे विशेष-
विषया तस्यानुत्तार्यत्वात् तृतीयान्तत्वमित्युक्त्यानुत्तार्यत्वोपे-
क्षकत्वार्थमवश्यं कर्त्तृत्वाख्यातवाच्यता इति तत्र यस्य नास्तेऽर्थे
तिष्ठा कार्यः कतिचिद्विज्ञानुभावात् यथैव प्रथमातृतीययोरेते-

लेखनीमहिषाधिकारीकमुपं चक्रेष्वस्यैवदिति धातुविशेषात्
निरुद्धः ।

तिस्रस्तु अष्टं चक्षयति विभक्तये च ।

अयोमाभासतः स्वर्भातीतत्वानवबोधिका ।

चक्षिष्यं पदभेदेन द्विविधान्या चक्षीकृष्टः ।

यादृशतितः अक्षय्येऽपसन्धानाभासप्रयुक्तः स्वर्भातीतत्वबोधक
त्वाभासक्यादृशी तिस्रं चक्षयते । इत्यत्र परस्मैपदान्त्यपदभेदेन द्वि-
विधा । अन्ताः सोऽस्या अपि तिस्रः ईदृशोऽद्विविधाः इत्यत्र परस्मै-
संज्ञेयार्थमेकप्रयत्ने नोक्तः । जानाति जानीते प्रकृति प्रपते इत्यादौ
तिस्रादीनामष्टादशानामपि अक्षय्येऽपसन्धानाभासप्रयुक्तोऽपानादि-
धर्मीकातीतत्वबोधक्येऽप्राप्यकत्वाभासक्यादृशप्रसन्धाने जानातिस्ते आ-
दितत्त्वानुभवात् । जानीयादित्यादौ चिदादेर्वचनकारिणा सोऽप
स्याप्यस्वातीतत्वस्थानुभावकत्वाभासो न । अक्षय्यत्वं चक्ष्वाभासप्रयुक्तः
सक्षयि तत्त्वानुभवे जानीयात्स्तेष्वदित्यादृशप्रबोधानुत्पत्तेः । चि-
दक्षय्यत्वाभासक्युत्पत्तेन प्रकृत्यर्थपरोक्षान्वितत्वाभासक्युत्पत्तेन वा निवेदनीयं
नाना भुञ्जे भुञ्जते इत्यादिसंख्यीयवचनप्रसङ्गः । आख्यात
कामान्वयस्य च वक्तव्यमात्रमर्थः तदिदं प्रपतीत्यादौ प्रत्यर्थं तदनुक्तं
स्वार्थक्यादौ वा लङ्कादिमानुभावते अपत्यत् प्रपतीत्यादौ तु चक्ष्
कृष्टादिभिः स्वार्थयोरेव भ्रंसप्राप्तभावप्रतिषेधित्वयोरेकदेवे भ्रं-
सदौ चान्वया वक्तव्यमात्रमात्रमर्थमर्थेन तालु ब्रह्मस्वरकक्ष्मि
महामौरवापतेः । लक्ष्यति प्रपतीत्यादौ सम्प्रतिषेधोः तन्मेद्वैक-
तदर्थैर्ब्रह्मम् । इत्युक्तं बोध्यं वक्तव्यमात्रमर्थं न जानक्यतिव्यं ज्ञात
वचिद्वचनं प्रपतीतिप्रयोगायतेः परन्तु तत्तत्कालकृतित्वमनन्तमेव
मौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्यत्र प्राप्नुक्तस्य वच्यदुस्वार्थस्य च प्रपती-
त्यस्य भूतभासितत्वात्प्रकृतित्वेन वाक्योदेरनुभावकत्वानुदोषादृष्टः

[illegible]

तु वज्रने वाजपादव्यादिना साधुरेव प्रवेष्टोऽयस्य विद्वत्सर्वकाम
युक्तरिष्टा वज्रेत इत्यादावप्याश्वमेपदं धनव्रीहोऽयस्यति मोक्षकालो
वेदरिमित्यादौ च यदश्वमेपदं कथ्यन्ते इत्यादि ।

घोटं कथयति ।

अथर्वानुमतस्य धात्वर्थेऽन्ययबोधने ।

अथर्वाना माहृजी तिरु सैव घोटं परिभाषते ।

अथर्वानुमतं कुर्वन् इत्यादौ तुष्व कामप्रभृत्यस्यैवाधुन्यधी
सहस्रताः इत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैवाधुन्यमतत्वं बोधयन्ति ननु तिवाद्याः
कार्यापत्तिमुक्त्वामित्यादौ अथर्वानुमतत्वं न धात्वर्थेऽनुभाषते किन्तु
सदर्थे नवा अथर्वानुमेन जातस्य । यती प्रथित्यादौ अतुचैव
घोटोऽर्थः सा च कर्तुरित्येव सति अथर्वानुमतत्वं तेन चैव अथर्वानु
माहृज्यान्मात् चैवानुमतत्वेत्यस्य पाकस्य कर्त्री यतीत्येवं बोधः ।
मूर्धं विह विधं भुङ्क्तेत्यादिराजवाक्यस्थे तु गानुधा प्रत्ययार्थः मूर्ध
प्रवेष्टादौ कर्तुरित्यभावात् किन्वाचैव सा च अथर्वानुमतत्वे सति
कर्तुरितिहेतुत्वं तथाच राजानुमतस्य निष्ठेहेतुमूर्धप्रवेष्टकर्म तावत्
अमित्याकारण्य बोधः । पूर्वतमप्युत्पाटयानि समग्रमपि घोष-
वाजीत्यादौ घोटः समर्थना अर्थः सा च पराशक्त्यधर्मिकस्य प्रकृत्या
अवसायः तथाच स्वेतराशक्तं यत् पूर्वतोत्पाटनं तदभिर्भक्ष्यप्रकृत्या
अवसायवान् इत्येवं तत्रान्वयबोधः । अथर्वानुमतिप्रकृत्यान्मा-
मिन्विश्वार्थान्तरबोधकत्वस्य प्रत्ययस्य नाभुत्वमिति वक्ष्यते । अथर्व
वा निपातस्यैवाधुन्यमतत्वं पराशक्त्यधर्मः तिष्ठत्युक्तप्रकृत्या-
अवसायमात्रम् अथर्वानुमतिप्रकृत्यान्मा अथर्वानुमतिप्रकृत्यान्मा
स्येन चैवाधुन्यमतत्वं न भवामिति वाक्यात् चैवाधुन्यमतत्वं न भवामिति
वीर्यमात्रमित्येवं तत्र बोधः । घटोनीचोभवत्तु भवान् सुखी भवत्तु
इत्यादौ तु धातुनैव अथर्वानुमतिप्रकृत्यान्मा नृणां चैवाधुन्यमतत्वं तिष्ठति

आशङ्कनीयत्वं प्रतीयते तामार्चस्य नीचादर्थात्तर्थात्त्वत्वात् भेदेवा-
न्यथात्वात्प्रत्युक्तत्वात् सर्वज्ञानं सान्निध्यवर्तमानमीकोत्पत्तिमाश्रीये
वद इत्यादिप्रकाशने बोधः । अस्तु वा नीचादिपदसन्दर्भमाश्री-
यादिविहितस्यैव साध्याधिकद्वयसमवधानाद्विपर्ययसमवसम्भ-
वस्योत्पत्तिरिति न चालम् ।

विधं कथयति ।

लोहं कथं वा विधेयं धसमर्था तिरु चिदुच्यते ।

प्रवर्तकविधीर्वाया हेतुधीविषयेविधिः ।

विधन्वन्बोधं प्रति समर्थापटोचोटस्य भिन्ना तिरु चिदुच्यते ।
विधितुं नेत्र इत्यात्मकं विधानमास्थानमात्रस्यातद्बोधसमर्थात्वात्
किन्तु प्रवर्तकविधीर्वाया वदप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं न तथा तादृ-
ग्वत् कृतिसाध्यत्वमित्युक्तत्वं यत्तद्वद्विद्वाननुबन्धित्वत्वं प्रत्येक-
मेव वागवाचादिधर्मिकतत्त्वित्यादेव यागदिधर्मिकविधीर्वात्यक्त-
तत्वं प्रवर्तकेन्द्रस्य यजेत यजेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्यद्वयसाधनं यत्
वद्विद्वाननुबन्धी न इत्याकारको बोधः पटमानय इत्यादौ सप्तमं
पदं गृह्णातीत्यादौ न विधिं बोधकस्यापि साट्चटौ न ताभ्यां भिन्ने
वद्वत् हेतुमित्यादौ तु तस्यादिकं कार्यत्वादिकं बोधधरपि न तिरु
भाषित्वाद्यप्रख्यायकत्वेन विधेयत्वाच्च पञ्चादित्यादावाशीर्षिष्ठि न प्र-
सङ्गः । यद्यपीदानीन्तनसत्तत्तत्साध्यताद्यानस्यैव प्रवर्तकत्वमन्यथा
कस्यैव कालान्तरीयायाः पदस्य चेदानीन्तन्याः कृतेः साधनाद्युक्त-
रपि प्रवृत्तावर्तेः तस्याच्च इदानीन्तनसत्तत्तत्साधनार्भावेनापि चिदुः
वद्वत्प्रवर्तिततः प्रवर्तकज्ञानप्रकारत्वं तत्राप्रयोजकं तद्यापि वक्तुः
समुच्च न तदेतित्यादौ गणादिना समुच्चतत्वादेः वक्तुं प्रभृतिसाध्या-
धननिषेधबोधानुदोषादवयवं कृतिसाध्यत्वं चिदुच्यते तदा कृतिसाधो-
नत्वं न तादृकेतित्यादौ कृतिसाधमेव साधनस्य न कथञ्च भवति-

कार्यौ च ब्रह्मवदनिष्टाजनकत्वस्य निवेद्यादुपपन्न-
इष्टसाधनत्वादिकमपि । नचाहोरात्रावच्छेदभोजननिष्ठमित्युक्तौ-
भावस्य इत्यसाध्यत्वादुक्त्यामुपपत्तेरिति विधेर्वाच्यः साक्षादीनसमय-
सम्बन्धस्यैव तैमिन्नकृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनयायान् तादृशप्रयोगे
भोजननिष्ठप्रतिपक्षव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात् धातुं कुर्यादित्यत्र
कृतिसाध्यत्वस्य अर्थं तादृयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वस्य ज्ञेयेन यजेत
इत्यादौ च ब्रह्मवदनिष्टाजनकत्वस्य धात्वर्थे बाधात् न यथायोगिनिरु-
साधनत्वादिकमेव सिद्धा प्रमाद्यते तदप्रामाण्यव्यवहारश्च इष्टसाधन-
त्वादिरभ्युपगमप्रयुक्तः । यत् कृतिसाध्यत्वस्यैव निष्टाजनकत्वात्
विशिष्टमेवेष्टसाधनत्वं निश्चयं इति तद्वैधक्यतया अर्थं तादृयेदि-
त्यादेरप्रामाण्यमेव तत्र कृतिसाध्यत्वादेर्विज्ञेयविज्ञेयव्यभिचकारत्वात्
मुच्यते अस्ति सङ्कापनो ज्ञेयेनाभिप्रेतम् यजेतेत्यादिकुतेरप्रामा-
ण्यापत्तेः ज्ञेयस्य वैशिष्ट्यकामकर्तव्यत्वेन ब्रह्मवदनिष्टस्य दुर्दि-
तस्यानुबन्धित्वात् न च तत्रेष्टसाधनत्वमात्रे लक्षणा तन्मतेऽपि कस्यार्था-
नर्थे दिव्यादेः प्रामाण्यस्य दुर्ध्वारत्वापत्तेः न विधौ परः प्रामाण्यं
इत्यस्य आलोच्यते । ननु ब्रह्मवदनिष्टाजनकत्वविशिष्टेऽपीष्ट-
साधनत्वे सिद्धः शक्तिरूपवादिसाधनत्वमात्रस्य ज्ञेनादाकमुभा-
वत्वसम्भवात् न तत्र सिद्धेऽवस्थाया यत्र येनान्यवधीकान्तावधारित-
शक्तिज्ञानत्वावेष्टया यद्युत्वेन तत्प्रकारशक्तिज्ञानत्वेनेव तत्र हेतु-
त्वादितरव्य मेतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः इत्यत्र कृत्वादिभिन्नप्रमादीशब्दत्वेन
शक्तमपि श्रुतिपदं प्रमाशब्दत्वेन श्रुतिश्रुती बोधवत्त आश्रयिकम्
कस्यवा श्रुतिपदस्य वेदमात्रपदत्वे तत्त्वशब्दादत्वेन श्रुतिहेतुत्वे नि-
वृत्तादुक्तव्यन्यापत्तेरिति प्रत्यक्षवदनिर्देयत्वमिति चेन्न पञ्चविंश-
त्यापि काङ्क्षुकादिकनवाभूयिकादिबोधान् मुख्यात्वापत्तेः । आदित्य-
वदसाधनत्वं यदि विधार्थेऽपि कार्यकामः पसेतेत्यादेरपि प्रमाशब्दा-

यत्नेः स्वर्गकामसिद्धिर्वाच्यः । याम्नादेरेदमसिद्धयेकसाधनसिद्धि-
 येन स्वर्गकामादिसमभिप्रायविविधप्रत्ययस्य स्वर्गादिपक्षेयसाधन-
 त्वात्प्रत्येयं प्रत्येय सत्त्वाद्भूतेनेत्यान्तरसाधनत्वे प्रसिद्धत्वेऽप्युक्तविधे
 योद्धोषकत्वात्सम्भवात् इत्यस्तु । विधेयो यदिदस्य स्वर्गसाधनत्वस्य
 अपेक्षैव यदि विधिवाक्याद्भोषकदा तादृशावापारकपेक्षैवेष्टं विधेः
 प्रत्ययत्वान्न दनं भोषेदिदत्वेनैव स्वतन्त्र विद्यमाना भूमेतेत्यादौ इदं
 सामान्यसाधनत्वस्यैव विधिवा बोधनात् प्रवर्तकस्यैव विधेयसाधन-
 त्वावगाधिप्राप्तस्य सम्भवाये प्राप्तेः स्वर्गः पक्षं कल्पयते । इत्थं
 साधनत्वमात्रं विधार्थः स्वर्गादिप्रत्ययसाधनत्वस्य स्वर्गकामादिपक्षसम-
 भिप्रायारत्नत्वमिति तत्पक्षं प्रधानवर्णितस्य स्वर्गादेर्विधार्थसाधन-
 त्वेऽप्येकवाक्यात् स्वर्गकामादिदृष्टिप्रत्येयैकदेशार्थस्य स्वर्गादेकवाक्ये
 निरुक्ताङ्गत्वात् यथायथवहितनियतपूर्ववर्तित्वविशेषात्तन्म । कारक-
 त्वस्य कथमर्थतया तदनन्तर्भाव साधनत्वशक्तौ दृष्टव्यमवगत्या ।
 नन्वेवं स्वर्गाद्यवच्छिन्ना यावती यत्प्रसिद्धत्वेनाधिकरत्नावच्छेदेन तत्
 प्रत्येयत्ववहितप्राप्तात्वे यद्वर्मावच्छिन्नस्य तादृशः सम्भवाऽन्वया
 सिद्धनिरूपक तादृशमेव तादृशसम्भवेन स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति
 साधनत्वं वाच्यं तच्च याम्नादौ वाधितमप्रसिद्धं वा वाक्यादेर्विचरु
 स्वर्गाद्यवहितपूर्ववर्तित्वान्न दनत्वात् दानादितोऽपि स्वर्गाद्युत्-
 पत्तेः सत्प्रवृत्तत्वादेव तादृशस्य स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्ययवातिद्वय-
 निरूपकत्वात्ततः कथमिदं साधनत्वं विधेः प्रत्ययविवेके सत्यं स्वर्गं
 दृष्टिवाच्यविद्वर्मावच्छिन्नं प्रति साधनत्वस्यैव विधार्थत्वात् तस्य च
 स्वर्गदृष्टिर्वाक्याविवेकावच्छिन्ना यावन्तत्वात्प्रत्येयत्ववहितप्राप्तात्
 दृष्टिवाच्येदन्वीभूतसम्भवेभत्वादिकमादास्यैव याम्नादौ सम्भवः ।
 नन्वेवं वैधर्म्य बोधे स्वर्गसत्त्वैवास्तस्य भावादेयकत्वप्रत्ययत्वोक्तिः ।
 स्वर्गदृष्टिवाच्यविद्वर्मावच्छिन्नं नृणीतस्यापि वैवाक्यस्य वैधर्म्यवै-

अथर्वविद्याप्रवर्तिना अथर्वविद्याप्रवर्तिना । यदि य आदिना
 साधनान्तरात्वा निमित्तमात्रावस्थितमन्त्रात् आतिमन्त्रप्रकाशना
 भाविनेन सप्तममाविधिनिष्ठसामभवे सप्तममन्त्रात् नुद्धतस्यै-
 वात्येव विधिद्वयं कुर्महेः कुर्महेः । वाधकाभावः साधनान्तरादेऽपि
 आतिमन्त्रप्रकाशनाभावेनाद्यवस्थानात् समाधनकारणैव हि
 कृतावनुभवस्य हेतुत्वं ननु समानमन्त्रादन्तरात् अथवा नैव
 यदि वा तत्रैव आद्यावच्छिन्नसंगोदिनिष्ठमित्यसमाधेयं सुखादिमन्त्रा
 आमानन्तरं तादृशवैजात्यावच्छिन्नसुखस्य उपनीतमानं ग्रामादिकं
 संसर्गतात्पादादवशिष्टमवशिष्टवत्तावत्तावत्तैव विधिद्वयं हेतुत्वात्
 इत्यनेन नुद्धमन्त्रादिविधिद्वयस्यैव प्रवर्तिता तत्र नमः प्रवर्ते-
 त्वाद्यवस्थितिभिर्भाष्यते तदा तत्रैव आद्यावच्छिन्नस्यैव समस्य निबद्ध
 साधनत्वं विधेः प्रवर्तं प्रवर्तयामिति तदेव वासादौ निबद्धैव-
 भाष्यतां अनुभाष्यतां वा समप्रतिपेक्षिकाभावप्रयोगकाभाव प्रतिपे-
 क्षित्यवस्थानेन समसाधनत्वं तत्र वैजात्यावच्छिन्नप्रतिपेक्षिकावस्थानेन
 समसाधनस्य प्रयोगकीभूतयोऽन्वयेन साधनान्तरावच्छिन्नाभावकतत्पति-
 योमित्येव वासादौ सुषटमेव कारणाभावस्यैव वासाभावप्रयोगक-
 त्वात् । साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमतेऽपि तन्मात्रस्य न विकर्तव्यं
 अथ न तादृशेदित्यादौ यस्य निमित्तविधेरग्रामादिसाधनोः परन्तु
 समप्रतिपेक्षित्येति सम्प्रदायविदः । रत्नकोमलतन्त्रं प्राकारिकिति
 त्वार्थान्तरादेरतावच्छिन्ना एव प्राकारिकित्वेति वासात् तैव वासादौ
 प्रवर्तितेति वक्ष्यां प्राकारिकित्वेति त्वार्थान्तरादेरतावच्छिन्ना साधनताया-
 येन हेतुत्वात् कतिप्रतमेनेकसाधनत्वं निश्चयः तादृशविधीर्वाचां
 विजातार्थिवाचाः कतिप्रतमेनेकसाधनत्वस्य वा धियः कारणात्
 भावेन विजातार्थयोक्तयोः रविधर्मतात् प्राप्ता नवसत्ता साधनता इति
 क्त्वाः पदार्थकमेऽपि न क्त्वां प्राकारिकित्वेति त्वार्थान्तराभावेन

येषु नानाभावात् किन्तु मनुष्याविसाध्यात्मनोऽपि नानाभिन्नैः
साधनवाचकत्वमेव ईदृशं तादृशेन इत्यादि प्रति तदर्थविशेषार्थ-
विशेषाधनत्वमिव कारकत्वस्य कृत्तवादवस्था नृपदृष्टित्वादिविशिष्ट
साधनप्रकारेणां प्रति साधनविशेषमृदृष्टित्वाद्यनन्तधर्मप्रका-
रकत्वमेवेनाप्यनन्तमुत्तापत्तेः एवञ्च सर्वकामो यमेतेत्यादिविद
साधनीभूतवासुतिमान् सर्वकामइत्याकारश्च वेद्य इति भावना
विशेषश्च सर्वकामादौ विहादिना कार्यः संख्यानुभावेन अन्यथा
यामः सर्वकामस्य कृतिसाध्यइत्यन्ये प्रथमायाः प्रत्यक्षार्थमुत्पत्ति-
त्यक्तान्वयवैकल्याभङ्गप्रसङ्गः सर्वकामो यमेतेत्यपि प्रयोक्तव्यमिव
कार्यभावनाविशेषश्च तिष्ठः संख्याभिधावित्तेन सर्वकामस्या-
तवात्ते तत्र तिष्ठार्थसंख्यावाच्यतासीमत्वात् । अथवदनिष्टाजनकत्वमु
विहर्षः कार्यहाताविव धान्येऽपि विशेषकत्वेनाप्येतुमर्हति प्रत्य-
क्षामेवकार्यत्वविषयदान्दार्थान्वयित्वेन साध्यात्मनोऽपि कृतत्वनिव-
मस्य ज्ञानप्रतीत्यादावेव अभिप्रादादित्यस्य पक्षः समुक्तं न तदे-
दित्यादाविदसाधनीभूतत्वाः समुक्ततरङ्गतेरभावान् पक्षुदिति
इतिप्रामो ज्ञानं न तादृयेदित्यादावपि इदसाधनत्वमूल्यात् ज्ञान
तादृगन्ततेराभ्यस्तकृतिमान् इति प्रददारात् ज्ञानेदाधिकइत्यादौ
अथवदनिष्टाजनकत्वमूल्यात् प्रददारात्मनोऽपि ज्ञानवशात्सिद्ध-
रक्त्यर्थ इत्याहः ।

इदं चोक्तं अथवदनिष्टाजनकत्वमन्य न तीक्ष्णदुःखान्नर्तक्यं
वृद्धावातसाध्यादादौ तस्य बाधात् अपि अथवदुःखविषयदुःखान्न
नर्तक्यं दुःखमानस्य विरहानां अथवदुःखविषयमेवाद्यावत्तत्कलापयोः
प्रज्ञानस्यप्रवर्तकत्वात् तस्य विधित्वायोगात् यत्र अथवान् द्वेव
साधनकलापान्तेन अथवदुःखविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रति
अविश्वकत्वात् अथवा अरक्तत्वमर्थं जीवात्मकत्वं वा तद्विरहस्यैव

[illegible]

यमेव दानं च इह वापि किञ्चिद्धानस्यैव वा । अथवा इहैव वा
 वेधोऽथ च साधुविशेषाणां देव सर्मसु तत्कालेन कल्पतात् तदापि
 कर्मिणामो कर्म न वाक्येदित्यादौ कृतिवामादे यत्कलाकुलसाध-
 कान्नामानस्य वेधे वाप्यधिक्येन तदासाधकसर्मसाधिवान्ना-
 म्यवेधस्यानुभवात्वात् तान्मयेव कृतिरन्वयेदमात्रं यत्कलाकुल-
 त्वसंसर्गस्य धातुर्थस्य तथान्यथात् विधिकार्थस्यामहोरे किं न वेधो-
 यतएव इत्यनेन वचस्य तत्काले वेधवादिप्रकारेणापि तदात्वापत्ति-
 र्निमित्तमभावादिद्वयपि मत्तुल्यमिति प्राज्ञः । आभाकरास्तु सर्म-
 कामो यजेतेत्यादौ याज्ञः धर्मकामस्य कृतिसाधनात् इत्याकारकः
 प्रथमं न वेधः तन्नामकार्थत्वस्याप्ये प्रयोक्तव्यस्य तत्तद्विमतवैर ज्ञान-
 त्वस्य तत्साधनत्वस्य वा प्रत्ये याज्ञेऽर्मुहीतत्वात् साक्षात्कर्मसाधन-
 त्वस्य तत्साधनत्वात् कर्मपर्यन्तत्वादिक्कापादवचस्य तादृशकामा-
 दानुवर्तिता दृष्टावकावात् सर्मकामः यजेतेत्यादावयमाख्यानुरोधेन
 कृत्तरीत्या वेद्यवाधिवः कारकत्वस्यावश्यकत्वात् तिस्यस्य कर्मव-
 क्काभावेन प्रत्यहं शुचिः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविशेषप्रामाण्य-
 इत्यसाधनत्वस्य विधार्थत्वाभावात् यतएव सर्मकाम नियोज्यताको-
 नियोज्यतासन्त्येन सर्मकामीरो वा याज्ञः कार्म्यतावान् इत्यपि क-
 विनो वेधः सर्मकामस्य नियोज्यत्वं हि न तत्कृतिसाधत्वं सर्मकाम-
 कार्म्यवर्तिगते काले चिकर्षकार्म्यत्वस्याप्ये निदाकाङ्क्षापणे वापि
 तदीयकृतिसाधत्वं विनिश्चितं सर्मकामः यजेतेत्यादेः प्रमाणापत्ते-
 परन्तु सर्मकामनिष्ठस्य सर्मसाधनवाधीकत्वकार्म्यताद्वयस्य विनिश्चय-
 त्वस्य यथेयवत्त्वं सर्मसाधनत्वं साक्षादसाधनस्य याज्ञादेः सर्म-
 पर्यन्तत्वादिक्कापादानुवर्तिता परम्परासन्त्येन साधनतादृश-
 प्रथमं नुर्यमेवेति तस्मात् कार्म्यस्य चिकर्षप्रक्रियकमेव धातुर्थ-
 वादस्य सर्मकामनियोज्यत्वस्य न दुर्गदस्यत्वात् वाजस्य कार्म्यं सर्म-

[illegible]

सम्बन्धमुपार्कमेवेति इत्यर्थवादेनोपहितसम्बन्धोक्तमात्रादिकावकाश-
 नास्त्वितान् विशेषणीभूतार्थवादस्य मुख्यमपि प्रामाण्योपभवात् । यत्र
 निवृत्तकार्यार्थं सामर्थ्ये निवृत्तमित्येव । नहि यत्र सामर्थ्यं किञ्चिदपि
 नास्तीति निवृत्तमप्रतिपेक्षे । प्रवृत्तिस्थानार्थं प्रत्येकं सामर्थ्यसाधनमपि
 स्वरूपत्वात् किन्तु यदस्वरूपत्वात् प्रत्येकवाक्यत्वं तत्र सामर्थ्येऽप्यवि-
 रूढं नित्योक्तान्वयस्य प्रामाण्यत्वेऽपि साक्षात्पर्यदासाधारण्य-
 र्थसाधनतामात्रस्य तद्वैयर्थ्याविधेयं प्रामाण्यं वागदौ सुप्रवृत्त्या
 कर्मादिनिरतपूर्वमर्थसिद्धावच्छिन्नसम्बन्धवत्ताकाश्यासिद्धमिदमवध-
 र्मवत्तास्यसातिरिक्तस्य वा सामान्यताः स्वार्थसाधनस्य चावार-
 त्वावच्छिन्नत्वेन तद्वृत्ते बाधवत्ताभावादित्येव विद् । यादौ भुञ्जीत
 भवान् इह भुञ्जीताकमुक्त्यादौ आत्रे भोजनस्य निमित्तितोभवा-
 नित्यनुभवात् निमित्तितत्त्वमेव तत्र सिद्ध्यति । तत्र स्वार्थसाधनप्रका-
 रकाधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वं तदेकदेशस्य च कर्तव्यत्वमेव ध्यात्वर्थो
 विशेषण्येनान्वेति तथाच आहुभोजनधर्मिणस्तत्कर्तव्यत्वधीजनक-
 वाक्यप्रतिपादो भवानित्याकारस्तत्र यो धा । तादृशधीजनकस्य भवताच
 भोजननिमित्तादिवक्तव्यं निमित्तवत्त्वमपि भवदादेस्तत्प्रतिपाद्यत्वात्
 कथं तस्य निमित्तप्रतिपाद्यात्वाभिमतभवदादिप्रवृत्त्यात् तत्र च कस्य
 प्रत्याख्यानं प्रत्येकवाक्यमिति तद्वक्तव्यत्वात् निमित्तधीजनक-
 वाक्यप्रत्याख्यानत्वेन विशेषणीयं तत्र प्रत्येकवाक्यप्रत्याख्यानकत्वं
 आहुतपक्षेण अभिहितेनामन्विनेनाप्यन्येदिति श्रुतेः । यत्र तु कुत्रे-
 ष्वेव भवान् भुञ्जीतित्यादौ न निमित्तितत्वं सिद्ध्यति । तत्प्रत्याख्यानं प्रत्य-
 ख्याश्रुतेः किञ्चान्वितत्वमेव तत्र स्वार्थसाधनप्रकारकाधीजनकप्रत्या-
 ख्यानार्थवाक्यप्रतिपाद्यत्वं प्रत्याख्यानार्थत्वं प्रत्येकवाक्यप्रत्याख्यान-
 कत्वं यत्प्रत्याख्यानं सामर्थ्यप्रत्येकवाक्यमिति कथं । यत्वं
 कदाचान्देवं न जहाद्विहं समुदरेरित्यादौ प्रवृत्तिरित्यादौ भवति ।

वाचापचक्रविहङ्गिर्विजोघ्नमर्जयेद्विज्ञादात्मनि चिकः परिरंज्योर्जयं
 येन वाचमादिभित्ते ग्रीष्मस्य धनार्जयं प्रज्जवापहेतुदिकि नाकायैः
 न कृत्वाद्यैरनापत्रो प्राक्करो धनमर्जयेत्वादिबचने यथाशान्तेय
 विधाया धनार्जयस्य प्रज्जवापहेतुत्वस्य स्फुटत्वात् ननु वाचमाद्यैः
 प्राक्करो धनमर्जयेदेव इति निबन्धमिदं विज्ञादादिना धनार्जये
 नाकायस्य प्रज्जवापचतुतेः ।

यत्तं यत्तवति ।

वा ऊर्जोर्जं विना धातोः प्रथमतस्तार्धधर्म्मिणे ।

अदीतत्वयदे हेतुसादृशी तिङ् चतुचते ।

ऊर्जस्य योर्जं विना प्रथमतस्तु धातोर्धर्म्मोऽतीतत्वस्यान्वयव्रीहेतु
 र्वादीतिङ् तादृशी तिङ् यत् उच्यते शिवादिभ्यश्चर्येण स्यादिक्रमेण
 यद्वेदिकेरेरमिदं चतुचते इति वा पाठः तिवादिभ्य ऊर्जस्योप-
 लब्धत्वं विना धातोर्धर्म्मो नातीतत्वं बोधयति यथाशेत्वाद्यैः शिवादिर्धर्म्मो
 यद्वि न प्रथमतस्तु यद्विवाद्यैः तु विनापि ऊर्जस्योर्जं चतुचत्वात् न
 अदीत्यदिवाद्यैः प्रथमतस्तु धातोर्धर्म्मो सार्धमवोपयमपि दिवादिभ्यत्
 लब्धत्वात् न चतुचमप्यत् इत्यादावमेभिवाच्यतातीत्येऽपि न
 निबन्धमतस्तु धातोः प्रज्जवापहेतुमतत्वाद्यनन्वाकायनाकायित्वेन विदे
 यवाच यत्तता यत्तेता यत्ततामिवादाकपात्ता यत्तताता यत्तता
 मिवाद्यैः न योर्जोर्जस्तुङ्कतामातीप्रभृतौ न प्रसङ्गः । यत्तवाप-
 दिवाद्यैः चतुऽतीतः काचश्च तन्निष्ठं ऊर्जस्यमन्वयः तत्र मूर्ध्वदिन
 हकितमिति योमादाः ऊर्जस्यं चतुर्गार्धः किम्वयतमभिज्ञत्वं
 ऊर्जस्यमेव चकिति वाचिन्मन्निष्ठेदिवचने । यथा च वर्तमानत्वं
 प्रतियोगिपूर्वदिवचनप्रकृतितान् तादृशप्रतिबोध्यतत्त्वसाध
 यमिवाचकतितान् इति वा तत्र बोधः । प्राथम्येदं तेन ऊर्जस्य-
 नादिमन्नेऽपि काचो चकितवादेः प्रमेतः । योर्जस्यमिवाद्यैः का-

वदन्त्यादायमेवमेव विदुषां कृतवत्त्वं बोधयेत्करोत्यन्वयः । अ-
थवा वदन् वदन्तीत्यनेन विदुषां कृतवत्त्वं ।

पुनः कथयति ।

इतोः कृतवत्त्वेनैव बोधयितुं बोधिका ।

सिद्धन्त्याववा धातोर्वाह्वी तिक् कुक्षीत्यने ।

कृतवत्त्वादेवस्य इतोर्द्वयं किंवा सिद्धन्त्या धातोर्द्वयं वक्षीत-
वस्य बोधिका तादृशी तिक् कुक्षी कुक्षीत्यने । अथवा
वनिष्ठा इत्यादौ तिक्कुक्षीद्वयोः इतोर्द्वयंतीतवस्य बोधकोऽपि न
कृतवत्त्वादेवस्य नवा सिद्धन्त्या अवधीत् अवधिष्ठां अवधितुद्विधादौ
तु कुक्षी माचं तथा वधात् वधाकां वधाकुक्षीद्वयोः कृतवत्त्वादेवस्य
तस्यार्थे साध्यानुभाविकापि आधीनांतीतवस्य बोधिका । अथाप्यनु-
मतवत्त्वाकान्तावधानाकाङ्क्षितत्वेन विशेषकार्त्तवत्त्वात् अवधानं अवधता
नित्यादौ चोक्तव्यतिप्रसङ्गः । अथाप्यधीद्विधादौ अतीतः साध्यानु-
मतवत्त्वाकान्तावधानमपि कुक्षीनर्णत्वेन वर्तमानत्वं प्रतियोग्यवत्त्वात्
इतिमान् इत्येवं तत्र बोधः । इतिवत्तैव ।

विट् कथयति ।

द्विचक्षुमित्रधालर्षे सार्धंस्थान्तवोधये ।

वा न बोध्या तादृशी तिक् विट्पदेनाभिधीयते ।

अत्रिभियत् अदुर्गुद्विधादौ द्विचक्षुसेन अथाधीद्विधादौ अ-
वधिपि धातोर्द्वयं साध्यानुभावं कुक्षीद्वयोः बोधयन्ति विट्पु कथय
ननुतुद्विधादौ द्विचक्षुसेन धातोर्द्वयं पिमयति पापयत्वे शक्त्यौ ।
अथाववत्तादृशा अपि न तिक्ः तथापि प्रत्यक्षार्थे वर्तमानत्वात्ता-
काङ्क्षितत्वेन विशेषकार्त्तवत्त्वे पपायत्वे अथाववत्तादौ न अथावतिप्रसङ्गः ।

आध्यात्म्ये चोक्तव्यमात्रे ईशान्तामूत्र इत्यादिनामत्र अन्त्यादे-
वत्त्वात्तादृशा अदुर्गुद्विधादौ अथाववत्तादौ अथावतिप्रसङ्गः ।

दिवङ्गतस्य यमेर्ये चकारोदात्तस्य वा ।

या चार्धशब्दस्य हेतुः सा वा चिट् कच्यते बुद्धिः ।

मुहोदीत्यादौ दिवङ्गतस्य प्रतोदये चार्धशब्दोऽपि चकारि
न यमेर्ये । चकारोदीत्यादौ चकारप्रतोदये तादृजमपि नामस्तस्य
भगवत्पात्रं सुदभिभाज्यभाज्यमद्वयदावलीयः । चाकारश्च धात्वर्थमिह
परोक्षत्वमपि सिद्धोऽर्थः । तत्प्राप्तीन्द्रियत्वं तेनातीतकाकट्यप्राप्तीन्द्रिय
चक्षुषमवगमन इत्यादिप्रमाणस्य बोधः । चकारश्चाह परोक्षे इत्यादौ तु
चिबुक्प्रकाशस्यापि परोक्षत्वस्य न प्राप्तादावन्वयोऽयोरुक्तत्वात् । इत्येव
वातेने चिरवावलीमुदयनद्वयादि व्याख्यातम् ज्ञेयं पृथक्वत् ।

कटं व्याप्तीर्लिङ्गं ज्ञेयं कक्षयति ।

धात्वर्थे चक्षुषत्वस्य बोधिका तिङ् कच्यते ।

व्याप्तीर्लिङ्गाशंसनस्य भावितस्य च बोधिका ।

अः पक्षसीत्यादौ धात्वर्थे चक्षुषत्वस्य बोधकमपि शब्दं न
तिङ् कट्यादयस्य धात्वर्थे भावितमेव बोधयन्ति न चक्षुषत्वमपि
जीवतुभवादिन्यादौ तु तुनादिकं व्याशंसनोद्यत्वस्य बोधकमपि न
भावितस्य भावितस्य बोधकोऽपि कट्यादि नाशंसनोद्यत्वस्य भूवात्
भूवाकामिन्यादौ तुनरट्यादौ व्याप्तीर्लिङ्गः प्रकृत्यर्थस्याशंसां भावि-
नदानुभावयन्ति । अथ पाकमेवैककृतिदशायामपि तद्वैषया
परकृतेरतीतत्वाद्बुद्धिश्चात्र तदानीमर्थं प्रपद्य पक्षसीत्यादिप्रयोगेन
प्रसङ्गः । पाककृतितावच्छेदेनातीतत्वादेरन्वयोपशमेन तद्वैषये तु
प्रपद्य पक्षसीत्यादेरुक्तत्वापत्तिः । इत्यदवच्छेदेनातीतत्वमविद्यत्वेना-
शंसार्थमिति चेत् न पाककृतितावच्छिन्नधर्मिकायां तत्तत्प्राप्तोत्तर-
कृतितावच्छेदकत्वपक्षमेवेवातीतत्वाद्यन्वयवैधौ पाकार्यकथापूराह
चिट्पादिना हेतुतयैव उत्पदानुदासत् । मुहोदीत्यादौ पकारादिकं
हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः सिन्धु व्याख्यातोऽव्याधिनिवेदनतुल्यप्रयोगेना-

यथाप्रसङ्गोऽन्यथान्त कालत्रिवाकलाय यव । अदृष्टं दुर्गं क्रियते
इति क्रिया साच दूर्गप्रदीभूतायववैवेति तथाच तादृक्क्रियाकला-
यस्य प्रकीर्णमोचरक्षतेरतीतत्वमविद्यात्विर्वासात् अवाप्तदनुमप्रक्षे-
पादिदवातां यथाच दृश्यतीत्यादिको न प्रयोगः । नैवेद्यं सूयवाकं
निष्ठाया तच्छुक्तं यत्तद्यपि पुंसि श्वयं यथाच इति स्यात् निष्पन्नवाक-
मोचरयावत्क्षतेरतीतत्वात् इति वाच्यमित्युक्त्वात् तच्छुक्तं यथाचेत्यादि
प्रयोगस्यैव तथाप्रयोगत्वात् अन्यथा सूयमपाक्षीदित्यादिप्रयोग काल-
कथं स्यात् । अतएव सम्प्रति मूढं यत्तद्यपि पुनरेव सूयमन्तकनिष्पन्न-
पाकमोचरक्षतित्वावच्छेदेनातीतत्वमुपाशय सूयमपाक्षीदित्यादिकः
प्रयोगो भवत्येव परन्त्वय सूयमपाक्षीदित्यादिरेव न तत्र प्रयोगः
सूयमन्तकाद्यतनपाकमोचरक्षतित्वावच्छेदेन अतीतत्वस्य बाधादिति
युक्तमुपस्थाप्यते ।

कटं कटञ्च कलपयति ।

क्रियातिपाते कालस्य भाविनः प्राक्तनस्य च ।

वैश्वदेवप्रबोधिका यो तिरु कट् च कट् च कमादिमे ।

यः तिरु क्रियाया धात्वर्थस्यातिपाते विग्रहे भाविकालावच्छेद्य-
त्वस्य बोधिका तद्वन्नी कट् धात्वतीतकालावच्छेद्यत्वस्य तादृशी कट्
तच्छुक्तचेत् प्रादस्यस्योदयमपि पक्षानि चैव हत्यादौ स्वतिप्रभृतवच्छे-
पादेर्भाविकालावच्छेदेन तच्छुक्तप्रातप्रायभाववत्प्रममभावयन्ति तथैव
वैश्वदेवप्रबोध-
प्रबोधनमप्यप्यस्यत् इत्यादावतीतकालावच्छेद्यमित्यन्यप्रातप्रा-
भाववत्त्वं तथाच भाव्यतीतकालाविव क्रियाप्रतियोगिजोऽभावोऽपि
तयोदर्थः वक्तुमोभावादिकालावच्छेदेन तच्छुक्तप्रातप्रायवत्प्रयुक्त बो-
दवशावाधभावश्च उक्तस्यैव कट्हादिना चेवाशयगुभावा क्रिया-
विरहप्रयुक्तस्य क्रियान्तविरहस्यैव क्रियातिपातत्वात् अतएव चैव
चेदप्यपिचत् यानमप्यममिष्यदित्यादिको न प्रयोगः तीर्थचेद-

[illegible]

आभादसहस्राचारोऽर्थः । तत्र च प्रकृतार्थस्य श्लोकादेः । चरन्त्येव
 आभादसहस्राचारोऽर्थः । आभादसहस्राचारान् आभादश्लोकं तत्र केचन ।
 श्लोकार्थश्चाभादस्य सांख्यिक्यादिर्मात्रः । श्लोकी इत्याचरतीत्यर्थे
 श्लोकायते आशीत्यत्र भाषितपुंस्त्वत्वात् कश्चि पुंस्त्वत्वात् । मार्गमिच्छती-
 त्वाद्यर्थे मार्गमिच्छीत्यत्र आशीषः । मार्ग इत्याचरतीत्याद्यर्थे मार्गमिच्छते
 इत्यत्र आशीषस्य प्रत्ययस्य 'सोमः' । तत्र च आशीषतीत्यादौ नञ् ।
 श्लोकायते अप्सरायते यथायते पयस्यते अर्हमिति आशीषतीत्यादाव-
 ष्यत्तरोविशाम्बवः । श्लोकायस्यस्यसोमिच्छं पयसः सोमिच्छाम्बवा । नञो
 ऽपि श्लोकायस्यस्यसोममिच्छाशीषतीत्यत इतिवचनादेव सादेर्लोपः । नचैष-
 यस्यस्यौनक्षिपरत्वमिति निवन्वारः । अयते नायते इत्यादेरपि
 त्रैविद्याचरतीत्यादिरर्थः । पूर्वमर्हदकार्दशः पूर्वमनुकम्पा उन्मत्तमेव
 चरति इत्यर्थेऽप्युक्तमायते दुर्लभायते अवेष्टत् वेदविद्याचरतीत्यर्थे
 वेदायतीत्यादौ तस्य नञ् । त्रैविर्भावमिच्छी वेष्टत् । खरोहितो
 खोहितोभयतीत्यर्थे खोहितायति खोहितायते खरितत्वादुभयपदं
 सुखमनुभवति इत्यर्थे सुखायते एवं दुःखायते आशीषायते इत्यादि ।
 इत्यर्हं करोतीत्यर्थे श्रष्टायते इत्यर्हं वेदायते कुरुष्यते । त्रिषितस्य
 पुनश्चार्धं रोमशः तं करोतीत्यर्थे रोमशायते गौः । मुख्यादेस्त-
 करोत्यर्थे मुख्यात्तर्धं ज्ञातादितः । वल्लीत्यर्थे च सत्यादेरुक्तेभ्यस्त-
 त्तिरश्चतीति भागुदिसूतेः । नरं मुख्यायतीत्यत्र नरनिष्ठमुख्यं नरं
 निश्चयतीत्यत्र नश्चनिष्ठनिश्चयं वासः । त्रिषितयतोत्यत्र वासोनिष्ठ
 त्रिषितयमन्त्रं मधुरयति इत्यत्रात्रनिष्ठमन्त्रं चैव निश्चयति इत्यत्र
 चैवनिष्ठतिशब्दं करोतीत्यादिकोनामप्रकृतिकस्य श्लेष्टार्थः । तत्र
 मुख्यादिपदस्य अर्धपरत्वात् मुख्यादिष्यसङ्घात्यर्थतात्पर्येणैव
 यच्चवत्त्वात् नरादेः कर्मत्वमिति सम्प्रदायजिह्वः । वासः एषु नञ्
 भूम्भं वा करोतीत्यर्थे वासः प्रभवति नृभवति भ्रूभवति इत्यादिशब्दो

[illegible]

इत्यदिताः अथिवाचानामप्येतेषां च दक्षयुग्मं च दक्षिणः । अथिवाच
 कर्मभावेऽथिवाचोऽथिवाचने इति । सेनातन्त्राभिधाने किं शीघ्र-
 र्हेतुवचनमिति भावः किं हेतुदेवापि तत्तद्वचनपूर्वकं इत्यवयवत्वे ।
 तन्त्राच बीजना उपमावतीत्यर्थे इत्यवयवमिति वक्तुं इतिनाथिवाचनी
 इत्यर्थेऽतिवृत्तवति नृधं सेनाभिमुखं वातीतत्र्येकमित्येवमिति समर्थं
 शीघ्रैव वातीतत्र्ये उपमावतीति शिवमित्यादिः प्रयोगः । कर्म
 प्रत्ययेन वरीक्यते वदन्त्यादि बीजादेः कर्मत्वात्कर्मवचनं विशिष्टौ
 बीजावाचनवाचनीतत्र्यार्थे न हि साधुः । अथनाथान्नामात्र उद्-
 क्ततः । कर्मोपचयं तद्विच्छिन्नीतत्र्ये येन अथनाथमिति धनापति उद्भवो
 वाचावाचनमितिच्छिन्नीतत्र्यदिर्यं । अथनाथारिषं धात्वन्तरमित्यपि
 वदति । यैवं भावयति आत्मानं तमवति इत्यदौ धातुभेदतिच्छ-
 नेत्यनुप्रासवापादोऽवापादभावः कार्यः तत्र धातुर्नानुप्रासवाचाः
 संतर्जविधयापि भावस्तुभवात् तेन तत्र कैनेत्यनुप्रासवापादवात्
 आत्मन्तत्रनुप्रासवापादमिति त्र्यदिर्यं । कश्चिन्नागानुप्रासवापादो
 ऽपि कार्यः इति वचनः कार्यं धातवति इत्यदौ वाचिभवादिच्छः ।
 अत्राधिपत्यं कार्षिकस्य मे कल्पमर्थः तेन चोदयति चिन्तामिति
 इत्यादौ चोदादिकल्पस्यानुप्रासप्रतिमानिति त्र्यदिर्यं । ननु धुपविच्छि-
 दविधवेदायाः कर्मेषु विद्धं । अतेर्नानुप्रासार्थे नानुप्रासं नित्यं कार्यं कर्म
 वेति भावः । कार्यं कल्पार्थं तेन नोपावतीतत्र्यस्य दक्षयुग्मवचनं
 नूपावति इत्यस्य कथायुग्मवचनं विद्यावतीतत्र्यस्य त्रितयवचनं पञ्चमते
 इत्यस्य कथारुतवचनं अथिवाचवचनं वा करोतीतत्र्यः । काकवच-
 नात् न वेदवाचात्रयोपपत्तेः यजिजां यथावा इतिवचनकार्यमिति ।
 यज्यवचनस्य तु कृतिवचनं करोतीत्येवार्थः कल्पार्थकत्वात् अ-
 थपि विद्ययोपावा कर्मवचनवदा भवेदित्यादिवाः प्रयोगः कल्पदे-
 विद्याविद्येवमते बीजावाचनीः इत्यनुपायं कार्यं कामवते इत्येव कार्यं

[illegible]

अनेदस्यनियर्णे चापेक्षः अविप्रदमप्रत्यवेदन्विस्तरमात्रं वाचि-
भाविनं तेन त्रैलोक्यं वारिवः चापेक्षद्वयादिषु प्रयोगः । विष्वा-
दिषु द्विसदमवि माप्रत्यवेदन्ते अदीक्षादिकमप्रत्यवेदन्तमपि न वि-
स्तरसतोर्वैद्योमादीचद्वयादौ न प्रसक्तः स्त्रीप्रत्यवाद्यादप्याद्यादृष्टि-
वर्जितात् नदीमानुषीनाः प्रोक्तैवम् वचा वामुनः सैशः सादृक्त्वः
द्वयादौ वचा वा सौभद्रः सौप्त्यर्थादौ आदाशदृष्टिजन्यस्तु
सादृश्यमात्रेण वचाप्राप्तमेवमेव वचा मात्रमेवः त्रैलोक्येव प्रोक्तैव
द्वयादौ ।

तथा ।

सुभगादेदिनादेशोऽप्यन्तस्यैवमि निव्यस्रः ।

कुचटायाविकल्पेन सती यदि भवत्यसौ ।

सुभगाप्रभृतेरेयस्यन्तसदस्य निव्यभिर्नादेशोवचा सुभगावा-
च्यपत्यमित्यर्थे सौभागिनेवः सौभागिनेयः पारल्लोकेव द्वयादौ सौधा-
दृक्वदिदोभयपदस्य वृद्धिः । सुभगा दुर्भगा चैव परस्त्री इत्यस्ती
तथा । मध्यमा च अग्निका जेत्यादिकः सुभगागणः । कुचटा तु यदि
सती तदा तदन्तश्चदस्यैवमि विभावया इनादेशो वचा सौचटिमेवः
सौचटेवद्वयादौ यदि त्यसती तदा सौचटेवद्वयेन प्रयोगः ।

तथा ।

श्रीजेनाफ्नेन वा हीनात् स्त्रियामादादितस्तु वा ।

रदम् स्त्राचटकावास्तु नित्यमेवम् स्त्रियाम्नुपुम् ।

श्रीजेन हीनात् दास्यादीनाम् अफ्नेन हीनात् वास्यादीनाम्
स्त्रीप्रत्यवाद्यानामेवम् वा स्त्रात् वचा दास्याद्यपत्यं दासेवः दासेर-
वचावा स्त्रावावा अत्यसं दासेवः दासेरः कुचटाप्यङ्गहीना चेत् सौच-
टेरदिति चटकावाच्यपत्यमित्यर्थे नित्यमेवम् अत्यसदृष्टि वचा वाट-
सेरः चटकीकापत्ये तु तस्य च्चुत् तेन चटकेमेव तत्र प्रयोगः ।

तथा ।

विष्वादेरावनिम् नित्यं तदादेस्तु विभावया ।

ईषः ससुः स च अन्धभ्रातृणः अमुराकृते ।

विष्वादेरावनिमित्यर्थे विष्वादायनिम् यथा तेषावनिः कौत्सक्य-
वनिदिव्यादौ कौत्सक्यावनिवत्त्वमिति भट्टिः । स च तदादेः ससुं
आहोवैकस्मिन् यथा वस्वादेरावनिमित्यर्थे तादावनिः तादाः आहो-
वनिः यादव्यादौ ससुरपत्यमित्यर्थे रुक्मीधः भ्रातृपत्यमित्यर्थे
भ्रातृधः भ्रातृणः वेदरि तु भ्रातृपत्यमोक्तद्वयं तदुक्तं भ्रातृधौ
भ्रातृजदिव्यादिति अमुरस्यापत्यमित्यर्थे यः अमुर्यः ।

तथा ।

कुलाद्य द्यकञ्जीनः संपूर्वात् केवलादपि ।

महाकुलादीनाम् च दुष्कृतादेवोविधिः ।

कुलाद्यापत्यमित्यर्थे यः एतन् च इति यथा कृत्यः कौत्सक्यः
संपूर्वात् केवलाच्च कुलादीनः स्यात् यथा आहुरकुलीनः कुलीन
इत्यादौ महाकुलादम् ईनम् च स्यात् यथा माहुरकुलीनः माहाकुलीनः
दुष्कृतादेवम् यथा दोष्कृताः । केनापि दोष्कृतेष्वेव कुलीना माहुरा
कुली प्रियम् । इति महाकुलीनस्य तस्य लिप्तामहे वयमिति
भट्टिः । कथं महाकुलीनो दुष्कृतीनः संपूर्वादीन् महदादेः कुली-
नेनाप्यदत्तम् ।

देशकनियोक्तद्वाराद्यपत्येऽप्योविधिः ।

न देः कुटोः कोशताच्च द्यकञ्जेदन्तोऽप्यसौ ।

देशे कनिये च शक्तावाप्नोराज्यपत्यार्थे कोशविधिः यथा
पद्माकानां राजापत्यं वा इत्यर्थे पाञ्चलः एवं वेदेहः एवं वेष्टाकः ।
अविहवादावप्यवस्य कोपः मकारादेरुक्तद्वारात् कुतः कोशेताच्च
वाह्यार्थे आह यथा नैवधः कौरवः कोशत्यः इत्यादौ । कथं

विद्यमानं चक्षुःश्रोत्रं चैव । यदिदेहिदे कुङ्कुमोदपदमिदं यदि
वदि तत्तेदमित्यम् । इदन्नादपुत्रस्यदात् व्यः शब्दोऽप्यः । आत्मा
इत्यादौ । अथ भौत्येव कुन्तीप्रभृताः स्त्रीप्रत्ययान्तात् यदम् । शिवात्
प्रत्ययान्तिकुङ्कुमोदपदमिदं यदम् । कुन्तीयां अत्रपत्यमित्यर्थे कुन्ती
यदमवन्ती कुङ्कुमः । कन्तोजादेरपि कन्तादपत्ये दाञ्चि य विहितपदमि
कुङ्कुमं यथा अन्तोऽन्तामपत्यं दाञ्चि वा इत्यर्थे अन्तोऽन्तोऽन्ता
येदम् इत्यादौ ।

संज्ञासंभ्रमयूनांया कुरन्तातुः स्त्रियाच्च स्त्री ।

गौर्यः स्त्र्यश्च यमादित्वादितिभ्यः स्त्रादित्तेरपि ।

इयोऽन्तोऽपत्यमित्यर्थे वैमातुरः वैमातुरः मास्यातुरः इति
भरः कुमारइत्यमरः साम्नातुरः भादमातुरः स्त्रियाक्तु इदन्तात्
स्त्रीय वैमातुरीत्यादि गौरपत्यमित्यर्थे य . एव ग्रन्थो वक्षः । कुचं
यमस्यापत्यं याम्बः आदित्यस्यापत्यमादित्यः आदितेरपत्यमित्यर्थे
आदित्यः दितेरपत्यं दैत्यइत्यादौ अथय कचमादितेभ्यः दैतेभ्यः आदि-
तिदितिभ्यां स्त्रीप्रत्ययान्तात्पुदेवम् ।

अपत्यम् ।

नायक्यपत्यवान्तात् स्यादपत्यपत्ययः पुनः ।

मुन्मावत्ते लपत्ये स्यात् पुनर्धूनीति तद्विधेः ।

उपशोदपत्यस्यापत्यमित्यर्थे औपमिकादिपदेभ्यो नापत्यपत्ययः । अत्र
यत् शब्दोऽन्तोऽपत्ये इति पाणिनिदप्याह यत् । केवलोऽपत्यप्रत्ययं विधा
कृतयत् अन्तोऽपत्येऽपत्यसामान्ये विहितप्रत्ययस्य साकाङ्क्ष इति
वदर्थः पुनर्धूनीतिविध्यन्तरसम्भावेन यैप्रत्ययस्य मुन्मावत्तापत्यमि-
त्यर्थे औपमिकि । आस्यंश्च इत्यादौ पुनरपत्यप्रत्ययः मुन्मावत्तं यत्
प्रत्ययं यदपत्यं मुन्मावत्ते इति कदा ।

वर्द्धमानां तेन दत्तमित्यर्थे विभाजयेत्यब् वचा वाचयिको वाचका
वाचनिकः वाचनः दत्तारो ।

तथा ।

जीकाहः वक्षसा पीतात् त्रिचिह्नदधि मिश्रणः ।

समावदत्ते जीकाया तु दद्यात् तद्वितमुच्यते ।

जीकेन जीकाया वा दत्तमित्यर्थे मिश्रणप्रत्ययवाचा जीकाः वक्ष-
सादौ पीतेन पीतया वा दत्तमित्यर्थे तु मिश्रं वक्षसाया वचा
पीतकः वक्षसादौ वारिभः कुक्कुटपादः काश्चिन्नमधुरं पीतकं कर्णं
मित्यादौ समावदित्वपीयादौ जीकावत्या वरिभासैरद्वयसहजे तद्वितं
प्रयुज्यते । तेन दत्तम् ।

तेषां समूहस्तर्षेऽप्यब् वाचादेस्तु कः विभाम् ।

अर्गादिगोत्रादुच्चादेवाकस्त्रीर्बहु वाचकः ।

वाचाणां समूहः काकुम् एवं युक्तानां जीकं भिक्षायां भैक्षं युध-
तीनां समूहस्तर्षे यौवतमिति जगद्विद्यः । तद्वितानपत्यकरे
तुक्कूवात् यौवतमिति तु भागवत्तिः अतएव धर्मपुत्रे मुख्यभावं
कृतापुत्रमौषधम् । सरसं मिश्रणकान्ति सवर्णं तस्य यौवतमिति
तन्मते प्रयोगः । पात्राणां समूहस्तर्षे तु तेभ्यो वचनं तदन्तश्च
जीलिह्वरब् वचा वाक्सा धृत्या वात्या वन्वा प्रत्येति वक्षदवादि
वाक्सादौ वदन्ति यथा खल्ला रघरा इति । तथा अर्गादिगोत्रेभ्य
समूहेऽप्यब् आर्गं दाक्षकमित्यादौ उच्यते समूहं तर्षेऽप्यस्यै
वचा यौवतम् यौवकमित्यादौ । उच्चादेरभ्रवसाजा एवा एतन्
नक्षत्राया । राजपुत्रोमनुष्यश्च वक्षउच्चादिगोत्राः । अन्धान
समूहे स्त्रीभ्यो विभाजया वचा चान्दीधमाश्वमिति ।

जेनोदमणः अर्कनित्यं वेदरासश्चिन्मन्त्रम् ।

विद्यत् अर्कविद्यश्चिन्मन्त्रम् वेदरासश्चिन्मन्त्रम् ।

[illegible]

विद्याभ्यासं कुरुष्वर्जुनः ।

सत्येकम् अथवादित्वां पदस्य तु पञ्चदशः ।

वायसविद्या वेत्तधीते वा वायसविद्याः सर्वविद्याः यैः
विद्याः । आकाशयुगसन्निहः किम् आकाशविद्याः ज्योतिर्विद्याः
मानवविद्याः धार्मिकविद्याः साधनविद्याः ज्ञानविद्या विद्या विविधा तां वेत्त
धीते वा वैविध्यमिति कर्मधारवाद्वा । वैविद्यां मां सोमयाः पुनप्राप्त
इति गीता । तिस्रो विद्याः वेत्तीत्याद्यर्थे तु द्विगुणवर्धितस्य भुक्ति
विविध्यस्येवम् । अतएव यद्विद्यं वेत्तीत्याद्यर्थे द्विगुणवर्धितस्य
वैविध्यविद्याः विद्यानां अतएवविद्यीत्यादि ।

क्रमादिभः कश्च स्यात् पदात्तं चः स्यादिवक्तव्यम् ।

सर्वान्देहस्य सायुर्दिवसीत्याद्यर्थकम् ।

ज्ञानं वेत्तीत्याद्यर्थे कर्मादिभ्यः कश्च यथा ज्ञानकः सामकः द्वि-
 त्वकः श्रीमान्मन्त्र इत्यादौ । यदातु यः सादिकोऽपि यथा पश्यः
 पश्यन् । सर्वदेः साद्यसेन ज्ञानादिचित्तस्य वेत्तव्यते वेत्तव्यकस्य
 तद्वित्तस्य लुपेय यथा सर्वं वेदं वेत्तीत्याद्यर्थे विचित्तस्यात्प्रभूनेः
 सर्ववेदः सर्वस्य इत्यादौ सादिकान्तिक इत्यादौ चेति ।

अष्टाध्यायादिवः कः स्यादध्यायान्तं च मानं कथं ।

अथावर्णनार्थं कदाचिन्मासवर्गस्य अथ परे ।

अथानुवाकः ॥ अथानुवाकः ॥ अथानुवाकः ॥ अथानुवाकः ॥ अथानुवाकः ॥

आह्वायमाह्वायनीयम् । आह्वायकवृत्तिसाग्निकमानवीजसंभूतवृत्तिः ।
यद्ये कदाचित्कदादीनो यथा कदादीनमहारीयमिति । तदेवं नमेदमित्यर्थे
तत्रमनेमानयोः कीदृशमपि आदिशः स्यात् यथा तावत् तावतीत्यर्थे
आह्वयनिर्देशात् तदादेशः । अपिवा कदाचित्कदादीनोऽपि यथा
तदीयं मदीयमिति ।

आह्वयकवृत्तियुक्तं विहारार्थावसानानुजे ।

निष्कं वा मोमयेऽन्त्यः कः सदा स्थितिः कितिः ।

आह्वयकवृत्तियुक्तं आह्वयकवृत्तियुक्तं सन् यथा आह्वय-
कः करो मया विहारो मानुष्यं आह्वयकवृत्तियुक्तमपि आह्वय-
कः । मोमये आह्वयकवृत्तियुक्तमर्थे आह्वयकमार्थं वा मोमयमिति
दिधा प्रयोगः । अपितेभ्योऽन्त्यस्मिन्नर्थे आह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयक-
यथा आह्वयकवृत्तियुक्तमर्थे आह्वयकवृत्तियुक्तं यथा आह्वयकः यथाह्वयक-
यथाह्वयकवृत्तियुक्तमर्थे आह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयकः यथाह्वयकवृत्तियुक्तमर्थे

तत्त्वम् ।

अथ तत्र भवद्वयार्थे यदाह्वयकवृत्तियुक्तमर्थे ।

यथात एवम् वा तत्र यैवं यैवेत्यमिति ।

भवद्वयस्य उत्पत्तिवर्तमानत्वे स्यात् यथायम् ।

आदेशार्थाह्वयकवृत्तियुक्तं मोमयस्य सस्य युक्तं यथा ।

हिमोऽप्यवसाह्वयकवृत्तियुक्तं आह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयकवृत्तियुक्तं ।

आह्वयकवृत्तियुक्तं आह्वयकवृत्तियुक्तं भवो वर्तमानवृत्तिः । सति
निर्गुणते तन्नि तवायं आह्वयकवृत्तियुक्तं । आह्वयकवृत्तियुक्तं आह्वयकवृत्तियुक्तं
यथाह्वयकवृत्तियुक्तं । यदाह्वयकवृत्तियुक्तं तस्य स्यात्तं दृष्टिगोचरमिति स्थिते । यद्ये
भवद्वयार्थे हिमः आह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयकवृत्तियुक्तं आह्वयकवृत्तियुक्तं
यथाह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयकवृत्तियुक्तं
यथाह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयकवृत्तियुक्तं यथाह्वयकवृत्तियुक्तं

आह्वयकवृत्तियुक्तं वा तु रोमे तत्त्वम् ।

निश्चयश्च प्रदेवाच्च कार्यं तादृशत्वात् नञः ।

अव्ययिप्रत्ययस्य तत्कार्यं अव्ययत्वात् आत्यन्तक्येन स्यात् । तथा
कारणविषयं चाहम् । अथवा कारकत्वमस्य । दोषात्मन्येवकार्यवि-
रुद्धं नैवस्थितम् । तथा कारकः प्राददिकोऽप्यस्य कारकत्वम् । निश्चयः
प्रदेवाच्च वा मयदकार्यं नैमित्तिकं नैष्ठं वा प्रादेविकं प्रादेव्यं वा तत्र
इत्यादि । अतः अद्वयत्वे तादृशमव्ययिप्रत्ययस्यैव विवक्ष्यते-
नैष्ठिकं तेन चोभयमित्यर्थे शैत्यस्थितं धनम् । औदासीन्यत्वं निश्चय-
तत्वेन त्रयमिति तेषां वयस्ये च कक्षादिति भङ्गिः । यत्र चकार चकार
मिति अतस्तौ वक्ष्यते ।

सम्बन्धनेन तुल्यत्वं प्रभेदाभावात् पक्षे युज्यते ।

संयत्तरात् पर्यन्ति च प्राद्वयकोऽस्तीरितम् ।

सम्बन्धनिकसंज्ञायां अव्ययित्वं चकार स्यात् सन्निवेशं
आत्मवत्त्वं चकारद्वयं चातुर्दशं पाञ्चदशं षोडशसं प्रातिपदं वा तत्र
इति अत्र अतुल्यभेदासीत्यादिः तस्मात्तत्र अव्ययित्वं सौख्यं शैलित्वं
तदव्ययित्वमिति पर्यन्त्येवम् अव्ययवत्तुल्यमित्युक्तस्य उक्तिः । तत्र
भेदात् पक्षे भवं पौषं चोपश्रं तैमं दोहिकमित्यादि । संयत्तरात्
पक्षे पर्यन्ति च अव्ययित्वेन स्यात् सांयत्तरं अत्र पर्यं वा अव्ययं तु
आत्मवत्त्वादिकम् तथा सांयत्तरदिकं चकार प्राद्वयं अव्ययित्वं स्यात्
तथा प्राद्वयेन चकारम् । प्राद्वयेन पक्षोपाहमिति द्रव्यवत्त्वम् ।

वर्णात् कारिकात् हेमन्तादृशत्वं वा तत्पक्षम् ।

सायं विदं प्रभे प्राद्वयकार्याव्ययतत्त्वम् ।

वर्णात् अव्ययं वर्णितं चकारम् । हेमन्तादृशत्वं पक्षेन च तथा
चकारि पदव्ययि तत्कारकं वा स्यात् तेन हेमन्तिव हेमन्तं हेमन्त-
मिति त्रिविधप्रयोगः । तदव्ययिद्वयं - पूर्वहेमन्तमित्यदिति
प्रयोगः । सायनादिकम् सायनायं चित्तैव प्रज्ञेत्यं प्राद्वयेन

विशेषतः दोषावयवनिष्ठादौ भवार्थे तत्राद् द्योतयन्तवाक् वाच्यत्वमी
तिष्ठति ।

यस्तत्र परादेऽत्र विराजते तौ विभावरा ।

पुराणान्तात्मा भोक्ता मध्याह्नादेऽत्र वा तत्राद् ।

यत्रात् परादिर्जनं विरक्तं यत्ते परात्तत्तं परादित्यं चिन्मयं
पुराणान्तादपि भवार्थे वा न । तेन पुरातनं पुरातनमिति ।

तदापञ्चानुत्तु वाचात् स्यादित्यक् ङीप् वा स्त्रियां तत् ।

मनुष्ये पर्वतादीयस्त्रीयोऽन्त्येन विभावरा ।

तत्रात्ते भवमित्यर्थे तात्त्वात्पञ्चादिकम् तात्त्वान्तितो भोक्ता यत्र
जापत्तात्तितः तदन्तस्य स्त्रियां वा ङीप् यथा तात्त्वान्तिकी तात्त्वा-
विज्ञा मतिरित्यादेः । पर्वते भवेत् मनुष्यइत्यर्थे पर्वतादीकम् पर्वत-
स्त्रीयो नरः ततोऽन्त्येन तु पर्वतोयं पार्वतं वा कथमित्यादावस्त्रीयः ।

दिमादिभ्यो षट् स्यात्परीरावयवादिभिः ।

इतिवत्स्यस्त्रिभुजिभ्य षट् स्यात् कलसादहे ।

दिशि भवमित्यर्थे दिशम् कलसाद्यम् कलसं दृष्ट्वा दिशं च दक्षि-
णं च दक्षिणं दक्षिणमित्यादौ वैत् । अरीरावयवादि यथा दन्ते भव-
मित्यर्थे दन्तम् यवं कलसम् कोष्ठं मूर्धन्यं मुखं अरवम् इत्यादौ ।
इतो भवमित्याद्यर्थे तु इत्यादेरेयस्त्रेव यथा दान्तेयं वाक्तेयं वाक्तेयं
कोष्ठेयम् । अस्ति कोष्ठेयमुद्यम्य ककारापत्यं मुखमिति भट्टिः ।
वाक्तेयम् वाक्तेयमिति ।

चतुर्भासादन्ते यस्त्वयवीभावतत्तथा ।

अन्तापूर्वादिक्तेयं समानात्तत्परादपि ।

चतुर्भासेषु भवमित्यर्थे चतुर्भास्यं त्रयं चतुःपदस्यावाडादि
चतुर्भासेन कलकलात्तात्त्वादिमुदात्तः यस्त्वयपात्तादित्यन्तेन विज्ञे-
यमित्यत्र न च । यत्ते तु चतुर्भासो वातः इत्यन्तेन कल-

पूर्वाह्नवीमावाह्वानैऋतम् यथा आन्तर्देहिकम् आन्तर्गन्धिकम् ।
 आन्तर्गन्धिकं तेनान्तःकरणे भवमानःकरणं दुःखमित्यस्यैव
 समानात्तत्परायं यथा समाने भवं सामानिकम् । सामानिकोऽयं
 युक्तेः । प्रयासः । समानदैहिकम् ।

काश्चनत्तर्गोदीवी स्यान्निष्कामूलाकुलादपि ।

निष्कायुत्तरतो वर्गान् यदीनावीय एव य ।

कवर्गे भवः कवर्गीयो वर्गः इतीयः । यवश्चवर्गीयः ठवर्गीयः
 इत्यादि । निष्कामूलादकुलाच्च निष्कामूलीयः अकुलीयः । निष्का-
 युत्तरवर्गात् तु प्रत्ययनिष्कं यथा निष्कवर्गे भवइत्यर्थे निष्कवर्गी
 निष्कवर्गीयः निष्कवर्गीयः इत्यादि ।

स्त्रीपुंभ्यां भयश्चक्षौ तत्र भवे भावे तु वा तयोः ।

स्त्रादौ तद्विते प्राप्ते मोघं देव विधीयते ।

स्त्रियां भवः स्त्रीयः । स्त्रीयेन नीता विलतिं सचिन्ना इति भट्टिः ।
 पुंसि भवः पौंयः । स्त्रियाः पुंसश्च भवेऽर्थे तु नञ् लक्ष्मी विष्ण-
 व्नेन स्याताम् । तेन स्त्रियाभावः स्त्रीयः स्त्रीत्वश्च पुंसोभावः पौंयः
 पुंयश्च । मोघदातुं यद्यर्थे स्त्राद्विर्हितं प्रसक्तं तत्तदर्थे तदेव
 साक्षात् तत्र मोघपक्षं मोघ्यता यस्य गवा चरति मोः समुच्च इत्याद्यर्थे
 गन्धमित्येव प्रयोगः । मोघं मोघदित्यादौ तु त्वादिको न स्त्रादिः ।

तत्रभवः ।

ये भवार्थे यतः प्रोक्तः सङ्घितप्रत्ययः । पुरा ।

जातेऽर्थेऽपि तत्तत्ते स्युर्निर्देशविधिना विना ।

मधुरावां भवः इत्यर्थे इव मधुरावां जातइत्यर्थे ऽप्यस्योऽति-
 वेष्टः । एवं स्त्रीयः पौंयः ग्राम्यः ग्रामीयः इत्यादौ नञ्वादेरपि
 पाठेषु सङ्घातान्वितः प्रोक्तोऽपि नञ्वादेरपि नञ्वादिनिर्देश-
 विधेरन्यथे ।

प्राह्वयन्तं जातेऽर्थे स्थादिकः प्राह्वयन्तम् ।

संज्ञायामिहितः पूर्वोक्तार्थोक्तार्थितस्तु वा ।

प्राह्वि जातमित्यर्थे प्राह्वयिषं पक्षं प्राह्वयिका इति । इति
जातमित्यर्थे तु संज्ञायामिहितं यथा प्राह्वयिकाः मुद्राभेदाः प्राह्व
मन्त्रम् । पूर्वोक्ते जातमित्यर्थे तु पूर्वोक्तार्थिभ्यः को यथा पूर्वोक्तं
अपराङ्मनं मध्याङ्गमिति । स्वमार्गाणां मूलायां जातमित्यर्थे
मार्गं मूलं च समासयेति श्रुतिः ।

अथवाः स्यादमावास्याशब्दात्तद्विज्ञानादपि ।

स्वाभावाच्च गोप्राणादप्युक्तं नित्यम् ।

जातार्थकस्य तुभ्यः तु वक्ष्यमाणानि भवेत् ।

अमावास्यायां जातमित्यर्थेऽन्तर्भावः स्यात् यथा अमावास्या
अमावास्याको वाक्यः । तद्विज्ञानादमावास्याशब्दादपि यथाच अमा-
वास्याः अमावास्याः । स्वामावास्याद्विज्ञानं जातार्थकतद्वित्तु नित्यं
तुक् स्यात् यथा गोप्राणे जातमित्यर्थे गोप्राणं यच्च स्वमन्त्रमार्गं
इत्युक्तमित्यादि गोप्राणायां जातमित्यर्थे गोप्राणं स्वमन्त्रमार्गं इत्य-
वाप्येवम् । नित्यमसीमां श्रुतिं यन्मार्गाणां नित्यं श्रुति-
वाचात् अन्विष्टादितो जातार्थकस्य वा श्रुतिं प्रतीयते । अतएव
मघातोऽखो न तुभ्येत् इत्यर्थे निषेधः श्रुत्येति निबन्धनात् ।
अथवाः प्रादित्तु जातार्थकस्य वा तुक् यथा वक्ष्यमाणानां जातमित्यर्थे
वक्ष्यमाणो वाक्यः इत्यर्थः । स्वमन्त्रमार्गं अन्विष्टो जा-
तार्थकः । वक्ष्यमाणानि श्रुतिं देवती रोहिणी तथा । अथवा
अन्विष्टोऽर्थः वक्ष्यमाणानि श्रुतिः । अथवाः प्रादित्तु भवं जातं वा इत्यर्थं
तु न तद्वित्तुमन्त्रमिति ।

अथवाः तद्वित्तुमन्त्रो इत्युक्तं तुभ्यम् ।

विज्ञानं वक्ष्येतेभ्यो नित्यं जातार्थकस्य तुक् ।

कामराधानां आतेऽनुदायः स्त्रीपक्षकस्य शुक्ं वदितुमीति कुक्
 क्त्वं विष्णुः शुभः इक्षः क्षातिः कुम्भसु विष्णोर्गच्छः तस्य वाज-
 सेवध्वारकमिदिति वक्तुं क्षत्रिया तत्र जातइति संकाशमेवम् ।

अविष्ठावाज्योदेवम् उक्त्वा शतभिषक् यदात् ।

इति महाभारते पाण्डवास्त्रीजयदीपतर्काक्षरारम्भप्रकार्यविरचिता
 शब्दप्रतिपत्तिप्रकाशिका समाप्ता ।

अनुदिशोधनम् ।

११ एते ११ पंक्तौ । “वाकार्यं द्रव्ये,” इत्यत्र “वाकार्यं
 विद्यया भाष्ये द्रव्ये,” इति पठनीयम् ।